

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

RENDSZERVÁLTÁS – TÖRTÉNETI TÁVLATBÓL

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

Konferenciák, műhelybeszélgetések

III.

RENDSZERVÁLTÁS – TÖRTÉNETI TÁVLATBÓL

Sorozatszerkesztő:

Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)

RENDSZERVÁLTÁS – TÖRTÉNETI TÁVLATBÓL

Szerkesztette:

Ballabás Dániel

Líceum Kiadó
Eger, 2012

ISBN 978-963-9894-97-6

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2012. április Példányszám: 35

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

BEVEZETÉS

ROMSICS IGNÁC

A világtörténelem legtöbb nagy fordulatához hasonlóan az 1989–90-es kelet-közép- és délkelet-európai rendszerváltásokat is több külső és belső tényező összetételalkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, vagyis a II. világháború vége óta tartó szovjet-amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. Ugyanilyen, de legalábbis ehhez hasonlóan fontos szerepet játszott azonban az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. S végül nem maradhatnak említés nélkül azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak sem, amelyek a kínáló lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a változáshoz.

A szovjet-amerikai rivalizálás gyakorlatilag a II. világháború befejeződése óta tartott. A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt ellentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni, majd Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt vett radikálisan új irányt. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki Reagan 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, amelyre már a Carter-adminisztráció is törekedett, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus-leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”.

A szovjet vezetés érzékelte az új helyzetet, ám a válaszával késlekedett. A problémákkal való nyílt szembenézés egészen 1985. március 11-ig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve rendkívül fiatal és döntésképes személyiség került a Kreml élére. Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet-amerikai ellentét csökkentésére, és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. Belpolitikai törekvéseinek középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszkokorenijje*) állt. A gazdaság dinamizálását, majd később reformját (*pereszt-*

rojka) Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznosztj*) pártolásával. A *demokratizácija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja 1987-től képezte a *peresztrojka* részét. Az új választójogi törvényt, melynek lényege a lakosság által történő többes jelölés volt, 1988. december 1-jén fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Ezek a fejlemények bátorítólag hatottak a kelet-európai kommunista országokra, elsősorban Lengyelországra és Magyarországra.

Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája által rendezett 2011. október 12-i szimpózium középpontjában a fenti kérdések megvitatása állt. Az amerikai külpolitika irányváltozását és a rendszerváltozást elősegítő lépéseit Charles Gati, vagyis Gáti Károly, a washingtoni Johns Hopkins Egyetem professzora, az Egyesült Államok egyik legavatottabb Kelet-Európa szakértője ismertette. Gáti professzor nagy ívű bevezető előadásához szorosan kapcsolódik Baráth Magdolnának, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára osztályvezetőjének elemzése a szovjet külpolitika alakulásáról és Gorbacsov elképzeléseiről. Rainer M. János a rendszerváltozás értelmezési sémáit vizsgálta, elsősorban a nemzetközi politológiai és történettudományi elméleteket mérlegelve és értékelve. A fenti témákat hasznosan egészítette ki Szarka László előadása a „belmagyar” és a „külmagyar” kapcsolatokról, vagyis Magyarország és a magyar kisebbségek viszonyrendszerének 1989-90-es és azutáni újragondolásáról.

A rendezvény iránti nagyfokú tanári és hallgatói érdeklődés, valamint az egyes előadásokat követő kérdések és kiegészítések nagy száma ismét bebizonyította, hogy doktori iskolánk *Konferenciák, műhelybeszélgetések* című sorozatát érdemes volt elindítani, és érdemes folytatni.

A MAGYAR RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI HÁTTERE

CHARLES GATI

Üdvözlöm Önöket!

A téma: a magyar rendszerváltás háttere. Ez egy nagyon nagy téma, így inkább megpróbálok általánosságban beszélni és olyan koncepciókat említeni, amelyek talán érdeklik Önöket.

Két fő kérdést fogok felvetni. Az egyik az, hogy mikor kezdődött ez az úgynevezett háttér? Erre nincs jó válaszom. A második kérdés pedig az lesz, hogy ki és mi a felelős az 1989-es rendszerváltásért, mi volt a döntő tényező? Erre, azt hiszem, van egy nagyon jó válaszom.

Tehát az első kérdés, amire nincs jó válasz: mikor kezdődött tulajdonképpen '89? Egyesek azt mondják, hogy 1917-ben, amikor a Szovjetunió létrejött, és nyilvánvaló volt – mondják –, hogy ez a fajta rendszer, ez a központosított rendszer, ez a gazdaságilag tarthatatlan rendszer, ahol a központ határozza el, hogy hány szöveget kell termelni öt évvel később – tehát ez a fajta rendszer nem tarthat sokáig. Mások úgy gondolják, hogy 1945–1947-ben, amikor a birodalom túlterjeszkedett, megint mások 1956-ot, 1968-at, az 1980-as évek lengyelországi eseményeit vagy Gorbacsovot említik.

En a sok lehetőség közül kettőt említenék. Az egyik: 1945–1947. Úgy gondolom, hogy ez egy eléggé fontos dátum, ugyanis a szovjet birodalom túllőtt a célon. Nem volt elég az, hogy volt egy Oroszország, nem volt elég az sem, hogy volt egy úgynevezett belső birodalom, azaz a tizenöt vagy tizenhat köztársaság, úgynevezett köztársaság, amelyik a Szovjetuniót alkotta, hanem kellett egy kelet-közép-európai birodalom is – és ez valószínűleg túl sok volt. Eleve bukásra volt ítélve egy ekkora birodalom, mint minden birodalom előtte. Persze ha ez így lenne, ahogy én most mondom, akkor miként lehet az, hogy akkoriban senki sem tudta, hogy a kezdet tulajdonképpen a végjáték? Mert ezt senki nem tudta. Ez az igazság. Talán lehetne idézni George Kennant, aki közel jött ahhoz, hogy ezt megjósolja, de kevesen voltak, akik ezt előre látták.

Aztán persze vannak olyanok, akik azt mondják, hogy a kelet-közép-európai lázadások, forradalmak indították el a végjátékot, és Magyarországon különösen sokan vannak azok, akik szerint 1956 végső csapást mért a szovjet birodalomra. Én ezzel nem értek egyet. Természetesen komoly problémát okozott Csehszlovákia, valamint különösen Lengyelország és Magyarország Moszkva számára.

De azt is meg kell mondani, hogy aránylag könnyen leverték ezeket a forradalmakat, lázadásokat. És 1956 után a Szovjetunió óriási sikereket ért el a világban. Például a Szputnyik 1957-ben teljesen elterelte a figyelmet a Szovjetunió belső problémáiról. Nem is beszélve arról, hogy sikerült – talán éppen azért, mert a Szovjetunió erősnek tűnt – csúcstalálkozókat szervezni Eisenhowerrel és a többiekkel később. Mint magyar, szeretném azt hinni, hogy '56 volt a döntő csapás, és sikerült az oroszokat térdre kényszeríteni – de az, amit én szeretnék, annak kevés köze van ahhoz, ami volt. Az viszont igaz, hogy az ideológia meggyengült Magyarországon is. Az úgynevezett igazi hívők száma – azoké, akik feltétel nélkül hittek a rendszerben és az ideológiában – elenyészővé vált, míg 1945 után ez nem így volt. '45 után egy szabad választáson a Kommunista Párt 17 százalékot kapott – hát az már valami. Később nem kaptak volna.

Tehát nincs igazán jó válaszom arra, hogy meddig kellene visszanyúlni az időben. Kár, mert jó lenne megérteni 1989 igazi forrásait.

Ezzel szemben tudnánk egy jó választ adni arra, hogy ki a felelős '89-ért. Itt három lehetőség van szerintem. Az egyik az, hogy a nyugat, a másik az, hogy a belső ellenzék – különösen Lengyelországban és Magyarországon –, a harmadik pedig az, hogy maga a Szovjetunió. Előadásom központi témája ennek a kérdésnek az elemzése.

Azzal kezdeném, hogy a Kelet-Közép-Európa roppant fontossá vált a nyugat számára 1947-1948 után. Nem azért, mert önmagukban a kelet-közép-európai országok olyan fontosak lettek volna, hanem azért, mert a hidegháborúban komoly szerepet játszottak. Így lehetett gyengíteni a Szovjetuniót. Azt rögtön megértették a nyugaton, hogy Kelet-Közép-Európa a leggyengébb láncszem a szovjet blokkban. Tehát ha gyengíteni akarják a fő ellenfelet vagy ellenséget, a Szovjetuniót, a legjobb módszer erre az, ha gyengítik a kommunista hatalmat Kelet-Közép-Európában. A kérdés mindig az volt, hogy hogyan? Azt mindenki tudta, hogy itt a nemzeti érzésre kell apellálni egy külső hatalom ellenében. Ott volt a propaganda – különösen a Szabad Európa Rádió –, volt kereskedelmi, gazdasági nyomás, a diplomáciai kapcsolatok alacsony fokon működtek – ezzel is sértve tulajdonképpen a nemzeti önérzetet –, és közben a NATO és a nyugat felfegyverkezett, és védte Nyugat-Európát. Ugyanis azt nem lehetett tudni, hogy a Szovjetunió hol áll meg. Ez volt az egyik nagy dilemmája a nyugati diplomáciának, a nyugati elemzőknek.

Ugyanakkor az érdekek mellett értékekről is szó volt. Az egy nagyon komplikált kérdés, hogy mikor melyik számított jobban, de én mégis azt mondanám, hogy különösen 1975 után, amikor a helsinki megállapodás megszületett, az értékterjesztés nagyon fontos lett a nyugati diplomáciában. Ez azért volt, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Szovjetuniót katonailag legyőzni nem lehet. Ha ez a helyzet, akkor tárgyalni kell. És esetleg olyan eredményeket elérni, amelyek gyengítik. Nem változtatják meg alapjaiban, de gyengítik a szovjet stílusú rendszereket.

Tehát Helsinki '75 számomra egy nagyon fontos tényező. Harmincöt európai ország, plusz Amerika és Kanada eldöntötték, hogy egy új kapcsolatrendszer lesz közöttük. Ezzel mind a két oldal kapott valamit. A Szovjetunió azzal nyert, hogy a második világháború utáni „rendet” – ezt idézőjelben mondom – a nyugat elismerte. Viszont amit a nyugat nyert, az az emberi jogok elismerése, hogy föl lehet szólalni az úgynevezett disszidensek érdekében a Szovjetunióban és Kelet-Közép-Európában. Helsinki azért is jelentős, mert bebizonyította, hogy a nyugat békés úton igyekszik megnyerni a hidegháborút. Közben persze olyan dolgok is történtek, amik elterelték erről a figyelmet. A fegyverkezési verseny például, különösen a nyolcvanas években, amelynek a jelentősége az, hogy egyre nagyobb terhet jelentett a Szovjetunió számára.

Közben ott volt a lengyel pápa, aki megjárta tulajdonképpen az egész Kelet-Közép-Európát; háromszor járt Lengyelországban, és minden alkalommal milliók hallgatták az üzenetét. Persze azért nem teljesen csak ő döntötte el, hogy hova megy és miért, mert közben komoly és rendszeres tanácsokat kapott Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadójától, a lengyel származású Zbigniew Brzezinskitől, akinek a privát naplója hamarosan a kutatás rendelkezésére fog állni.

A nyugat és a Szovjetunió kapcsolata minden évben változott egy kicsit, de lényegében arról volt szó, hogy a két világrendszer tud-e, vagy nem tud együttműködni.

Ezenkívül az utolsó, amit megemlítek, hogy a nyugat és Amerika nagyon erőteljes támogatást nyújtott Afganisztánban a Szovjetunió ellenfeleinek. Tehát lényegében sikerült katonailag meggyengíteni a Szovjetuniót, de mindezt világháború nélkül, nukleáris háború nélkül. Különösen nyilvánvalóvá vált számomra, hogy milyen elővigyázatosak az amerikai diplomaták és vezetők, amikor 1989-ben – életemben először – meghívtak a Fehér Házba az akkori Bush elnökhöz, aki Lengyelországba készülődött. Előtte kaptam húsz percet arra, hogy megmagyarázzam, mi folyik a térségben. Emlékeim szerint borzasztó udvarias volt, és nagyon szkeptikus abban a tekintetben, hogy érdemes-e gyorsan, forradalmi módon megváltoztatni a helyzetet. Ugyanis amikor én azt magyaráztam, hogy most már valószínű a térség finnlandizálása, azaz olyan országok, olyan rendszerek létrehozása, amelyeknek a belső szerkezete szabadon választható, de külpolitikájuk tükrözi a Szovjetunió iránti „respektust”, akkor azt láttam, hogy ennek nem nagyon örülnek, ugyanis féltek a nagy változástól. Attól tartottak, hogy ilyen mértékű változások esetén Gorbacsov jövője bizonytalan, le fogják váltani, kemény ellenfelei ugyanis nem tűrhetik azt, hogy ez megtörténjen.

Tehát összefoglalva, nem a nyugat és az Egyesült Államok hozták létre a változásokat, de ahhoz hozzásegítettek, abban részt vettek – döntő jelentőségük azonban szerintem nem volt.

Na most röviden – mert ez nem az én témám – a belső ellenzékek szerepéről, különösen Lengyelországban és Magyarországon. Hányan elleneztek a kommunista rendszereket ebben a térségben? Lengyelországban tízmillió ember aláírta,

hogy a Szolidaritásnak a tagja akar lenni, és az is lett. Ez már valami. Szinte minden harmadik lengyel felnőtt a Szolidaritással tartott. Magyarországon viszont két-háromezer ember talán, akik aktívan vállalták, hogy a rendszert ellenzik. Bár több millió embernek nem tetszett a rendszer, talán a legtöbb embernek, valószínűleg a többségnek, de más az, hogy csendben ellenezni, és megint más aktívan vállalni az ellenzéki következményeit. Csehszlovákiában a terror olyan volt, hogy nyolcszáz, ezer embert mondanak. Romániában talán tizenöt, húszan voltak, akiknek legalább a fele a Securitate embere volt.

Tehát nagyon kell vigyázni, amikor az ember azt mondja, hogy a kommunizmust itt nem kedvelték. Ez igaz. Széles körű ellenállásról azonban nem beszélhetünk, ez egy tévedés, ugyanis – megismétlem újra – az emberek többsége csendben ellenezte a rendszert, kivéve talán Lengyelországot és Magyarországot, de ez nem elég a rendszerváltáshoz.

Volt egy másikfajta belső ellenzék is, amelyik fontos, de szintén nem döntő szerepet játszott, és ez a pártokon belüli ellenzék. Most csak Magyarországról mondok valamit, itt voltak talán a legerősebb viták a párton belül. Ekkor lépett először színpadra, mármint a nyolcvanas években Pozsgay és Németh Miklós, és Horn Gyula, Nyers Rezső és egyebek. Az ideológiát tekintve reformereknek számítottak és számítanak ma is, akik bíztak abban – szerintem tévesen –, hogy a kommunista rendszert meg lehet reformálni. Tehát ha csak itt-ott hozzájárulnak egy kicsit, akkor tulajdonképpen minden rendben lesz. Hozzájárultak ők is a térség bizonytalanságához, de nem a rendszerváltáshoz.

Számomra nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás Moszkvában dőlt el. Ez a válaszom. Ugyanis a következő kérdést tegyék fel, ha ez nem tetszik: ha Gorbacsov nem mondja azt telefonon 1989 augusztusában a lengyel miniszterelnöknek, Rakowskinak és Grósz Károlynak, és valamint azt hiszem, Németh Miklósnak is, hogy „üljenek le az ellenzékkel, és dolgozzanak ki egy olyan programot, amivel a szocializmus megmenthető, de ne számítsanak szovjet tankokra” – szóval ha nincs egy ilyen Gorbacsov, ha nincs egy ilyen szovjet utasítás, vagy javaslat, akkor elképzelhető, hogy bár óriási véráldozattal, de ezek a rendszerek tovább működnek. Vajon egy Sztálin megmenthette-e volna a szovjet birodalmat Kelt-Közép-Európában? Én el tudom képzelni, hogy igen, de erre nem tudok választ adni. De az biztos, hogy Gorbacsov, Sevardnadze és a többiek másképp látták. Ők úgy gondolták, hogy a szocialista rendszert itt, ezen a környéken is meg lehet menteni reformok útján. Egyszerűen nem értették azt, hogy a nemzeti érzést úgy megsértették a korábbi évtizedek során, hogy már semmiféle igazán szocialista, pláne kommunista rendszernek nincs jövője.

Az úgynevezett reformok között, amit bevezettek, különösen fontos volt a térség számára az, hogy tovább kellett csökkenteniük az energia szubvencióját, ugyanis nem engedhették meg maguknak azt, hogy piaci áron árulják az energiát. Ez az ár egyre feljebb ment, de nem odáig, amennyi a nyugati piacokon az energia ára volt.

Egy kis érdekesség, kis lábjegyzet itt, hogy mekkora változás volt '45–'47-hez képest, amikor a Vörös Hadsereg bejött, és felpakolta mindazt, amit lehetett, és kizsákmányolta az egész térséget. Ez volt a második világháború után. A '80-as évek közepén azonban már nagyon sokba került nekik ez a birodalom. 1988-ban lehetett már pontosan látni az irányt, a gorbacsovi irányt. Decemberben Gorbacsov az ENSZ-ben egy nagy beszédet tartott. Aránylag kevesen figyeltek oda, de a kremlinológusok ezt megértették mindenütt a világon, itt, Magyarországon is természetesen. Ő ugyanis azt mondta, hogy a Szovjetunió kivon ötvenezer főnyi csapatot Kelet-Közép-Európából. Ilyen még soha nem fordult elő. Ugyanis nem azt mondta, hogy ha Amerika kivon ötvenezer Nyugat-Németországból, akkor mi megfontoljuk azt, hogy... Nem. Ötvenezer jön haza. Ugyanis nem engedhették meg maguknak, nem volt rá pénzük. És nem volt rá erejük, hogy ott tartsák, itt tartsák a szovjet csapatokat.

Egy másik kis eset, amiből érdekes következtetéseket lehetett levonni. 1989 februárjában Gorbacsov Prágában volt, és a szóvivője, Gerasimov – soha nem fogom elfelejteni – tartott egy sajtókonferenciát, ahol valaki megkérdezte tőle, hogy tulajdonképpen mi a különbség a Gorbacsov-féle peresztrojka és az 1968-as prágai tavasz között? És a Gerasimov, akinek úgy látszik, erre felhatalmazása volt, azt mondta, hogy „huszonegy év”.

Gondolják csak végig! Akkor már nyilvánvaló volt, hogy a birodalmi elkötelezettségnek vége. Ugyanis a Szovjetunió olyan gazdasági és politikai káoszba keveredett, hogy valamit fel kellett adnia. Hát mit adjanak fel? Ekkor dőlt el, hogy részben – nem teljesen, részben – feladják a kelet-közép-európai birodalmat.

Mint említettem előbb, a döntő lépés 1989 augusztusában történt. Akkor telefonált Gorbacsov a lengyel miniszterelnöknek, Rakowskinak, és én úgy tudom, hogy Grósz Károlynak is, hogy üljenek le az ellenzékkel. És – én ezt angolul hallottam Rakowskitól –, a legjobb üzletet kössék meg az ellenzékkel, mert – és itt jött a legfontosabb mondat – ne számítsanak a szovjet tankok segítségére. Gorbacsov ugyanis meg akarta menteni a Szovjetuniót. Magát Oroszországot és a belső birodalmat, hogy legalább az megmaradjon. Megítélésem szerint ez volt a végjáték, amikor feladták a külső birodalmat.

Tehát ha valakinek meg akarják köszönni azt, hogy '89-ben változások történtek, és egy embert kell kiválasztani – ami természetesen csacsiság, a történelem nem így megy –, akkor meggyőződésem szerint az Gorbacsov. Ő az, aki erre a forradalmi megoldásra vállalkozott. Meg is kapta érte a magáét – ez általában így van; „minden jótett elnyeri méltó büntetését”.

Van itt egy érdekes hasonlóság. 1944 végén, '45-ben Winston Churchill azt mondta a nyugatbarát lengyel politikusoknak, hogy ne számítsanak Nagy-Britanniára, ne számítsanak az Egyesült Államokra, hanem menjenek el Lublinba, ahol a szovjetbarát lengyelek voltak, és kössenek velük megegyezést. Mert Nagy-Britanniának és Amerikának nincs ahhoz ereje, hogy Lengyelországot szabad or-

szággá tegye. Gorbacsov ennek az ellenkezőjét tette, de ugyanezzel a fajta figyelmeztetéssel.

Még egy lábjegyzetet hozzáteszek, és ezzel be is fejezem. Éspedig azt, hogy ha van ennek az előadásnak mai üzenete – és én azt hiszem, hogy van –, akkor az az, hogy a kis országok jövője majdnem mindig a nagyhatalmaktól függ. Ez ma is így van. Bibó Istvánt idézve: ez a „kis országok nyomorúsága”. Ezt nem kell szeretni, ezt nem kell kedvelni, ezt lehet igazságtalannak tartani, mert az – de ez van. És én nagyon remélem, hogy a mai magyar diplomácia ezt figyelembe veszi, amikor kapcsolatokat keres és talál, vagy éppen elidegeníti a külvilágot. Köszönöm szépen!

A BREZSNYEV-DOKTRÍNÁTÓL A „SINATRA-DOKTRÍNÁIG”.¹ GORBACSOV ÉS KELET-EURÓPA

BARÁTH MAGDOLNA

Amikor 1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot az SZKP első titkárává választották, egy – a fegyverkezési verseny és a „külső birodalom” fenntartásának óriási költségei miatt – gazdaságilag kimerült ország irányítását kellett átvennie. A Szovjetunió katonai téren az Egyesült Államokkal egyenrangú katonai szuperhatalommá vált, de a hadiipari szektor elszívta az ország legjobb emberi, technikai és anyagi erőforrásait. Gorbacsov felismerte, hogy a legfontosabb feladat a Szovjetunió gazdasági talpra állítása, s ennek a követelménynek igyekezett alárendelni a külpolitikát is. Az „új politikai gondolkodás” eredményeképpen felújították a párbeszédet az Egyesült Államokkal, a szovjet–amerikai kapcsolatok konfrontációs légköre fokozatosan enyhülni kezdett. Kivonták a szovjet csapatokat Afganisztánból és megtörténtek az első lépések a kapcsolatok rendezésére Kínával.

A szovjet pártfőtitkár 1987-ben tette végképpen egyértelművé, hogy a Szovjetunió politikáját a „peresztrojka” és a „glasznosztj” határozzák meg. A Szovjetunióban megkezdődött átalakítás, a fegyverkezési verseny megfékezésére tett lépések azt mutatták, hogy a világpolitikában is alapvető változások érlelődnek, s mindennek jelentős hatása volt a kelet-európai történésekre is.

Mindazonáltal markáns eltérés volt a szovjet külpolitika általános orientációja és a szovjet vezetés kelet-európai politikája között.² Gorbacsov kelet-európai politikájában általában három periódust különböztetnek meg. Az első szakaszban a korábbi politikai irányvonalhoz képest szinte semmi nem változott, megmaradt a hagyományos keretek között és a megszokott, kialakult módszerek szerint folyt, az egyetlen új elemet a szovjet pártfőtitkár dinamikus személyisége jelentette. A második periódusban a peresztrojka hatása már e tekintetben is éreztette hatását, habár arról megoszlanak a vélemények, hogy Gorbacsov ráerőszakolta-e a reformokat a tábor országaira vagy azok meghirdetése az egyes

¹ Gorbacsov és Bush máltai találkozásakor, amikor Gorbacsov kijelentette, hogy a Brezsnjev-doktrína halott, a szovjet külügyminisztérium sajtó attaséja állítólag azt a szellemes megjegyzést tette, hogy azt attól kezdve (Frank Sinatrara utalva) a Sinatra-doktrína váltotta fel, vagyis mindenki azt csinál, amit akar. (Brutyenc 2005. 477.)

² Lévesque 2001. 57.

pártok vezetésének szuverén döntése volt.³ A harmadik szakaszt – amelyet a Varsói Szerződés feloszlata zárt le – az együttműködés intenzitásának csökkenése, majd a szocialista világrendszer szétesése, a kapcsolatok elhidegülése jellemezte.⁴

Ahogy az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának egykori helyettes vezetője, Gorbacsov tanácsadója fogalmazott: Kelet-Európa volt a Szovjetunió II. világháborúban szerzett legnagyobb és legfontosabb trófeája.⁵ A Szovjetunió biztonsági zónáját képező Kelet-Közép-Európa megtartása prioritást élvezett a szovjet politikában még Gorbacsov első titkárrá választásakor is, s ebben jelentős változás egy ideig nem volt tapasztalható. Ezt több kutató azzal magyarázza, hogy Nyugat-politikája volt Gorbacsovnak, de azt nem tudta, mit kezdjen az új helyzetben Kelet-Közép-Európával.⁶ Az új szovjet vezetés nemcsak hogy nem rendelkezett Kelet-Európa tekintetében semmilyen átalakítási programmal, de úgy tűnt, nem is akart különösebb erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy előmozdítsa a demokratizálást azokban az országokban, amelyekben arra a legnagyobb szükség lett volna. Ennek okát egyes történészek abban látják, hogy Kelet-Európa belső átalakítása nem kapott prioritást azokban a fontos és sürgető feladatokban (fegyverkezési verseny megfékezése, keletnyugati viszony enyhülése, belső reformok), amelyeknek megoldását Gorbacsov maga elé tűzte.

Ugyanakkor Kelet-Európa vonatkozásában egy lényegi változás már a kezdeti időszakban is megfigyelhető volt. A Szovjetunió és a szocialista tábor országai kapcsolatának átértékelése szinte Gorbacsov első titkárrá választásától kezdve napirenden volt. Memoárjában Gorbacsov azt állítja: „1985 márciusától mi valóban elutasítottunk mindenféle beavatkozást a szövetségesek belügyeibe.”⁷ 1985 májusában a külügyminisztériumban tartott előadásában meglehetősen új szellemű kijelentést tett: „A testvéri szocialista országokkal való kapcsolatok új történelmi szakaszba léptek. ... A kapcsolatoknak újaknak kell lenniük. Maximális figyelem barátaink és szükségleteik iránt. ... Tiszteletben kell tartani a szu-

³ Valerij Muszatov például úgy látja: „Gorbacsov proklamálta a szocialista országok önállóságát és függetlenségét, de gyakorlati politikájával rájuk erőszakolta a peresztrojka saját koncepcióját, függetlenül állapotuktól és készsüktől.” (Muszatov 2009. 132.)

⁴ Sahnazarov 1993. 100.

⁵ Brutyenc 2005. 466.

⁶ Valerij Muszatov úgy véli, Gorbacsovnak a szocialista országokat illetően nem volt átgondolt politikája, azokat gondolkodás nélkül a szovjet peresztrojka szellemében történő változásokra, a vezetők cseréjére, a nyilvánosság és a demokratizmus kiszélesítésére, a Szovjetunióval való kapcsolatok és együttműködés jellegének megváltoztatására ösztönözte. (Muszatov 2009.) Hasonló véleményen van Vladimir Zubok is, aki azt állítja, hogy Gorbacsovnak és tanácsadóinak nem volt új Kelet-Európa-politikája. (Zubok 2000. 7.)

⁷ Gorbacsov 1995. 2. k. 371.

renitást, a szövetségesek, köztük a kicsik méltóságát, el kell utasítani azt az illúziót, hogy mi mindenkit taníthatunk.”⁸

Egyik közvetlen munkatársa, Csernyajev szerint Gorbacsov kezdettől fogva el akarta „engedni” a szocialista országokat, míg Brutyenc úgy véli, csupán az volt a szándéka, hogy a vezető szerepet megőrizve, megszabaduljon a gazdasági tehertől és a belső fejlődésükért viselt politikai felelősségtől.⁹

Akármi járt is a fejében, a kapcsolatok újragondolási szándékának komolyságát jelzi, hogy egyrészt átszervezte az SZKP KB-nak a szocialista országokkal való kapcsolattartásért felelős osztályát¹⁰, másrészt 1986 nyarán kidolgozta és az SZKP KB Politikai Bizottsága elé terjesztette a szocialista országokkal való új kapcsolatokra vonatkozó dokumentumot. Ebben a lehető legnagyobb mértékben tehermentesíteni akarta a Szovjetuniót a Kelet-Európáról való gondoskodástól, szűkíteni a beavatkozás szféráját és tartózkodni az egyenes diktátumtól. A feljegyzés kiinduló pontja az volt, hogy a politikai kapcsolatokat az igazi egyenjóságúra és kölcsönös felelősségre kell építeni, a pártoknak önállóságot kell adni, biztosítani azt a jogukat, hogy szuverén módon döntsenek országuk fejlődésének kérdéseiről és döntéseikért saját népüknek legyenek felelősek. A gazdasági kapcsolatokban a kölcsönös előnyök és kölcsönös segítségnyújtás elvét kellett alkalmazni, fokozatosan át kellett térni a tisztán kereskedelmi kapcsolatokra és a széleskörű termelési kooperációra, ami a gazdasági együttműködés mechanizmusának gyökeres átalakítását igényelte volna.¹¹

Egykori munkatársai szerint Gorbacsov azt feltételezte, ha a kelet-európai országok nagyobb önállóságot kapnak, jobban intézik ügyeiket és „tökéletesítik” saját szocializmusukat, követik a Szovjetuniót a reformok útján és a hatalomban máshol is „kis-Gorbacsovok” jelennek meg. Maga Gorbacsov is ezt a folyamatot akarta előmozdítani, felhasználva a baráti országokba tett látogatásait.¹² Ezeken a találkozókön kezdettől fogva arra törekedett, hogy világossá tegye: a kelet-európai szövetségesekkel fenntartott viszonyát új alapokra kívánja helyezni. Gorbacsov koncepciójának fontos eleme volt, hogy elvetette a szocializmus megvalósításának egységesen követendő modelljét, és ezzel utat nyitott a rendszer határain belül maradó új elképzelések számára. A legfőbb szempont az volt, hogy Kelet-Közép-Európában fennmaradjon a stabilitás, ne támadjon olyan konfliktus, amely meghiúsíthatná a belső átépítés munkálatait.

⁸ Idézi Brutyenc 2005. 469. Ugyanakkor Rajnai Sándor moszkvai magyar nagykövet az MSZMP KB részére készített 1987. április 3-i feljegyzésében még úgy fogalmazott: „a jó légkörű kapcsolatok ellenére is a velünk kapcsolatban álló partnerek magatartásában (modorában!) nem érzékelhető a »forradalmi« változás.” Közli Baráth–Rainer 1999. 204.

⁹ Brutyenc 2005. 469.

¹⁰ Ezzel részletesen foglalkozik Medvegyev 1994. „Tainsztvennij otdel CK” című fejezete.

¹¹ Medvegyev 1994. 27.

¹² Brutyenc 2005. 469.

Gorbacsov a gyámkodásról, a patrónusi szerepről már 1986 novemberében a KGST moszkvai csúcstalálkozóján tartott beszédében lemondott, hangsúlyozva, hogy az egyes pártok saját népüknek tartoznak elsősorban felelősséggel. Megszorítói kitételei azonban, miszerint az egyes országok felelősséggel tartoznak a szocialista rendszer megőrzése iránt, ki is jelölték az „önállóság” határait.¹³ Mindazonáltal egyre nagyobb hangsúly került a kelet-európai kommunista pártok autonómiájára. Csehszlovákiai látogatása alkalmával 1987. április 10-én a csehszlovák–szovjet barátsági nagygyűlésen tartott beszédében megfogalmazta azokat az elveket, amelyeknek szerinte meg kell határozniuk a Szovjetunió és Kelet-Európa viszonyát. „Először és mindenekelőtt abból az előfeltevésekből indulunk ki, hogy a szocialista országok politikai kapcsolatainak egész rendszerét az egyenlőség és a kölcsönös tisztelet alapjára kell és csakis erre lehet építeni. Senkinek nincs joga különleges helyzetet követelni magának a szocialista világban. Úgy véljük, hogy minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit. Ezek olyan alapelvek, amelyekhez nem férhet semmi kétség.”¹⁴

A más pártok belügyeibe való be nem avatkozás elve és azon joguk elismerése, hogy fejlődésüket szabadon választhatják meg, olyan szabály lett, amely gyakorlatilag mindvégig meghatározta kapcsolatait Kelet-Európa pártjaival. A térség kommunista pártjainak mozgásterét a korábbinál tágabb lett, a szovjetek tartózkodtak attól, hogy nyilvánosan bírálják a kelet-európai pártokat és politikájukat. Mindazonáltal utóbbira is akadt azért még példa: amikor Gorbacsov 1987 májusában Romániába látogatott, Nicolae Ceaușescu jelenlétében hosszú beszédet tartott a demokratizálásról és nyíltan bírálta a személyi kultuszt, valamint a kulturális örökség lerombolását.¹⁵

Amíg a kelet-európai országok belső ügyekben bizonyos önállósággal rendelkeztek, más volt a helyzet a külpolitika területén. Gorbacsov kezdeti időszakában a Szovjetunió Kelet-Európával való kapcsolatainak vezérlő elve továbbra is a szocialista internacionalizmus, „a szocializmus sorsáért való közös felelőség” volt. Az SZKP KB első titkára a kommunista pártok vezetőinek 1986. november 10–11-i találkozásánál is azt hangsúlyozta: „a nemzetközi kérdésekben szervesen össze kell kapcsolni az egyes országok kezdeményezéseit egyeztetett irányvonalunkkal. A tapasztalatok megmutatták, hogy mennyire fontos ennek a képletnek mindkét eleme. Egyetlen testvéri ország sem tudja megoldani nemzeti feladatait a nemzetközi porondon, ha elkülöníti magát a közös irányvonalától. Ezt saját magunkra is érvényesnek tartjuk. Ugyanígy államaink egyeztetett külpoliti-

¹³ Gorbacsov beszéde megjelent Gecsényi–Máthé 2009. 215–220. Kádár János beszámolóját a tanácskozásról I. Magyar Országos Levéltár M-KS 288. f. 5/983. ő. e.

¹⁴ Pravda, 1987. április 11. Idézi Gati 1991. 84–85.

¹⁵ Jacques Lévesque ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy ezzel a megnyilatkozásával Gorbacsov nyíltan megszegte a be nem avatkozás politikáját. (Lévesque 2001. 61–62.)

kája is csak akkor lehet hatékony, ha minden egyes ország hozzájárul a közös ügghöz.”¹⁶

Gorbacsov kezdetől fogva szorgalmazta nem csupán a tábor országaival való kapcsolatok új alapokra helyezését, de a Varsói Szerződés együttműködési mechanizmusának korszerűsítését is. Ennek érdekében már 1985 októberében javasolta egy állandó politikai szerv felállítását, amelynek célja a koordináció javítása lett volna, de e tekintetben a szervezet felszámolásáig semmilyen változás nem történt. A Szovjetunió külpolitikai lépéseit – még azokat sem, amelyek a szocialista országok érdekeit érintették – a korábbiakhoz hasonlóan nem vitatták meg, azokról ezen államok vezetői csak utólagos tájékoztatást kaptak.

Habár a szovjet vezetés felfogása Kelet-Európáról változóban volt, egyelőre még nem adták fel a Brezsnyev-doktrínát; érdemi koncepcionális változás 1988 nyaráig e területen sem történt. Lévesque professzor ezt a szovjet politikai apparátus belső erőviszonyaiban és abban a cselekvési szabadságban látja, amellyel Gorbacsov és tanácsadói ténylegesen rendelkeztek. A szovjet vezetésben konszenzus volt abban, hogy szükséges a kelet-európai országokban is a gazdasági teljesítőképesség növelése és változások bevezetése – a szovjet vezetők beszédekben maguk is erre ösztönözték őket. Abban azonban már korántsem volt egyetértés, hogy milyen reformok szükségesek, illetve le kell-e cserélni a korábbi vezetőgarnitúrát.¹⁷ Mivel a be nem avatkozás elvét Gorbacsov éppen e kérdésekben alkalmazta, a Szovjetunió nyugati és kelet-európai politikája közötti űr egyre nőtt.¹⁸

A külpolitikában csak 1988 őszétől – miután Gorbacsov megerősítette pozícióját a felső vezetésben – érvényesültek a Gorbacsov és külügyminiszterének elképzelései.¹⁹ Kelet-Közép-Európa sorsát illetően két ponton következett be alapvető változás: elfogadták a „szocialista pluralizmus” elvét és megkezdődött a Brezsnyev-doktrína lebegtetése.²⁰ Gorbacsov nyilvánosság előtt az 1988. júniusi pártkonferencián fejtette ki először, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. Jacques Lévesque szerint a cél ezzel mindenekelőtt a Nyugat bizalmának elnyerése volt, hiszen Gorbacsov szándékainak nyugati megítélésében az számított az egyik fő szempontnak, hogy képes-e tolerálni a kelet-európai változásokat. Úgy véli, hogy ez másfelől fi-

¹⁶ Gecsényi–Máthé 2009. 219–220.

¹⁷ Gorbacsov egykori tanácsadója ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy habár a be nem avatkozás elvét hirdették, a szovjet vezetésnek benne volt a keze a kelet-európai vezetők leváltásában – ezeket a missziókat Vagyim Medvegyev hajtotta végre, tipikusan szovjet módszerekkel. (Brutyenc 2005. 478–480.) Brutyencnek az a véleménye, hogy ezek a személycserék inkább gyengítették a kelet-európai rendszereket, és nem erősítették a felülről jövő reformfolyamatokat.

¹⁸ Lévesque 2001. 60.

¹⁹ Békés 2004. 284.

²⁰ Uo. 286.

gyelmeztetés lehetett a kommunista vezetők számára is: a jövőben belső válság esetén nem számíthatnak automatikusan szovjet segítségre.²¹

Hasonló szellemben fogalmaztak Gorbacsov munkatársai és a szovjet vezetés más tagjai is. Oleg Bogomolov a Szocialista Világrendszer Gazdaságkutató Intézetének vezetője 1988 nyarán azt nyilatkozta a The Washington Times-nak: „Tökéletesen megváltoztattuk viszonyunkat a kelet-európai országokkal ... A »Brezsnyev-doktrína« ma már teljességgel elfogadhatatlan és (alkalmazása) elképzelhetetlen...”²² Ezek a nyilatkozatok elvben elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de kategorikusan sohasem mondták ki, hogy a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni, ha valamely országban a politikai átalakulás a szocializmus feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.

A témával foglalkozó kutatók úgy értékelik, hogy a Brezsnyev-doktrína lebetgetése sikeres volt, amennyiben az egyre felgyorsuló kelet-európai átalakulások során kifejezetten stabilizáló hatást fejtett ki, s ily módon nem kis mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegének fenntartásához.²³

A szovjet vezetés 1988 nyarától kezdte komolyan érezni, hogy mind a szovjet gazdaság, mind pedig a szocialista tábor országainak többsége válságban vagy válság előtti állapotban van. Georgij Sahnazarov, Gorbacsov kelet-közép-európai ügyekben felelős főtanácsadója 1988. október elején készített feljegyzésében már úgy ítélte meg: a szocialista országok közösségében olyan problémák figyelhetők meg, amelyek a szocializmusnak a Szovjetunióban létrejött és az egyes országokban mechanikusan lemásolt gazdasági és politikai modelljében gyökereznek, és a válság nyilvánvaló jelei miatt a szocialista tábor valamennyi országában radikális reformokra lenne szükség.²⁴ A szovjet pártvezetésben már 1988 őszén komoly aggodalmakat keltettek a lengyelországi és a magyarországi fejlemények. Georgij Sahnazarov nem tudott arra választ adni, milyen lépéseket tegyenek, ha egyszerre több országban is súlyos válsághelyzet alakulna ki, mindazonáltal úgy vélte, a helyi kezelések helyett a „betegség szisztematikus, átgondolt gyógyítására” van szükség. Éppen ezért azt javasolta, hogy az SZKP KB újonnan létrehozott Nemzetközi Bizottságát bízzák meg, hogy készíttessen elemzéseket a kérdésről.²⁵ 1989 januárjában Gorbacsov az SZKP Politikai Bizottságának ülésén azt fontolgatta, hogyan reagálnának, ha Magyarország leszakadna a Szovjetunióról és az Európai Közösséghez csatlakozna. Sürgette, hogy Jakovlev vezetésével mérjék fel, mit tudnának a baráti országoknak nyújtani, amitől azok inkább feléjük, mintsem a Nyugathoz fordulnának.

²¹ Lévesque 2001. 80–81.

²² Idézi Gati 1991. 87.

²³ Békés 2004. 288.

²⁴ Sahnazarov 1993. 367–368.

²⁵ Uo. 368–369.

1989 februárjára el is készült a Bogomolov Intézet, a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, a Külügyminisztérium és a KGB elemzése.²⁶ Az előbbi három, általunk is ismert elemzésben a Kelet-Közép-Európában várható fejlemények megítélését illetően a közös vonások mellett jelentős eltérések, hangsúlyeltolódások vannak.

Abban az első két jelentés készítői között egyetértés van, hogy a kelet-európai országok általános válságban vannak, és ez hatással van a Szovjetunió és szövetségesei közötti kapcsolatokra is. Elvi célkitűzésben mindhárom elemzés a szocializmus új modelljének győzelemre juttatását és a rendszer alapjainak megőrzését jelölte meg. Ugyanakkor valamennyi dokumentum reális lehetőségként számolt azzal, hogy az átalakulás végül túllép ezeken a kereteken, ami a szocializmus feladásához és a nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezethet.

Abban ugyancsak valamennyi elemzés készítője egyetértett, hogy a szovjet fegyveres beavatkozás lehetőségét egy kelet-európai országban bekövetkező válság esetén el kell vetni.²⁷ A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya által készített dokumentum ugyanakkor továbbra is úgy vélte, hogy a szovjet álláspontnak bizonyos mértékig „homályosnak” kell maradni, nehogy valamelyik országban „tesztelni próbálják” a szocializmus alapjait.

Miközben ezek a memorandumok meglepően reálisan értékelték a Kelet-Európában kialakult helyzetet, a konkrét tennivalók megnevezéséig nem jutottak el, csupán a legfontosabb stratégiai célokat vázolták fel. Ugyanakkor ezek az elemzések fogalmazták meg első ízben – egyelőre még nem a nyilvánosság számára – a Brezsnyev-doktrína elvetéséből adódó következtetéseket. Egyöntetűen leszögezték, hogy az új helyzetben a befolyásolás és hatásgyakorlás *kizárólag* a politikai és gazdasági kapcsolatokon keresztül történhet, annak egyértelművé tételével, hogy a kétoldalú érintkezésben mi elfogadható, s mi nem. A szovjet vezetés realitásként kezelte, hogy a kelet-európai országok számára a gazdasági tényező, a világgazdaságba való betagozódás első számú prioritás, s azzal is tisztában volt, hogy mivel a KGST-országokat nem képes kielégítő mértékben ellátni sem energiahordozókkal, sem modern technológiával, nem tudja, de – saját, hosszú távú gazdasági érdekeire tekintettel – nem is akarja megakadályozni ezen országok nyugati orientációját.

E reális és pragmatikus elemzések sem voltak azonban mentesek bizonyos illúzióktól. A szovjet vezetésben akkoriban még nem nagyon gondoltak arra, hogy a peresztrojka a katonai-politikai blokk – aminek segítségével a Szovjetunió

²⁶ Az SZKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya és a Bogomolov Intézet elemzését közli Baráth–Rainer 1999. 245–280., a szovjet külügyminisztérium elemzését közreadja Gecsényi–Máthé 2009. 442–449.

²⁷ Az elemzéseket részletesen ismerteti Lévesque 2001. 93–98.

ellenőrzés alatt tartotta Kelet-Európát – ilyen gyors széteséséhez vezet.²⁸ A szovjet vezetés még 1991 februárjában, *post festa* a rendszerváltások után is a Szovjetunió meghatározó szerepével számolt a régióban. Az SZKP KB Titkárságának 1991. január 22-i, talán utolsó határozata a Kelet-Európában kialakult helyzetről és a térségben folytatott szovjet politikáról egyfelől ugyancsak pragmatikus program, de még mindig abban a hitben ringatózik, hogy a korábbi gazdasági függőségre építve fennmaradnak, s nem mellesleg „a szovjet népgazdaság stabilizációját” is elősegítik az „intenzív gazdasági kapcsolatok”, sőt, a szovjet befolyásolásnak még politikai tartalékai is vannak.²⁹

A „forradalom felülről” helyett, ahogyan azt Gorbacsov feltételezte, Kelet-Európán az ellenzéki erők által alulról kezdeményezett forradalmak hulláma söpört végig. A szovjet vezetőt meghökkentette ezeknek a változásoknak a gyors lefolyása, de a válsághelyzetről egyszer sem volt vita az SZKP KB plénumán.³⁰

Valerij Muszatov – Anatolij Csernyajevre hivatkozva – azt állítja, a szocialista országok majdhogynem kezdettől fogva nyűgöt jelentettek Gorbacsov számára, nem volt kedve elmélyülni problémáikban.³¹ Mindenesetre az események előre nem látott kimenetele megerősítette Gorbacsovnak azt a törekvését, hogy Moszkva „elváljon” Kelet-Európától. Hangulatát jól kifejezi Kohlnek tett utalása 1991 júliusában: „Elegük lett belőlünk. De nekünk is elegünk lett belőlük.”³²

Gorbacsov egykori munkatársa szerint Mihail Gorbacsov külpolitikai tevékenységének alapvető célkitűzése volt a hidegháború befejezése. Gorbacsov és amerikai politikusok között lezajlott beszélgetésekben felötlött időnként egy szovjet–amerikai kondomíniumra vonatkozó igény a világ „rendezésében”. (Amerikai részről Henry Kissinger fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy szükség lenne a két szuperhatalom között egy Jalta-szerű megállapodásra a kelet-európaiak feje felett.) Gorbacsov azonban mindezt „szimmetrikusan” akarta megvalósítani, olyan folyamatban, amelyben a NATO és a Varsói Szerződés egyenrangú felekként vettek volna részt, s ahol nem lettek volna győztesek és legyőzöttek. Az események azonban más fordulatot vettek.

²⁸ Sahnazarov 1993. 101.

²⁹ A dokumentumot közli Baráth–Rainer 1999. 304–312.

³⁰ Muszatov 2009. 137.

³¹ Uo. 138.

³² Brutyenc 2005. 487.

Hivatkozott irodalom

BARÁTH–RAINER

1999. Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból (1985–1991) 1956-os Intézet, Budapest.

BÉKÉS

2004. Békés Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In: Békés Csaba: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990. Gondolat Kiadó, Budapest. 275–330.

BRUTYENC

2005. Brutyenc, K. Ny: Neszbivsejszja. Nyeravnodusnije zametki o peresztrojke. Mezsduarodnije otnosenijja, Moszkva.

GATI

1991. Gati, Charles: Füstbe ment tömb. Századvég Kiadó–Atlanti Kiadó, Budapest.

GECSÉNYI–MÁTHÉ

2009. Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (szerk.): Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. A Grand Strategy. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest.

GORBACSOV

1995. Gorbacsov, Mihail Szergejevics: Zsizny i reformi. Novosztyi, 1995. 1–2. k.

LÉVESQUE

2001. Lévesque, Jacques: 1989 – Egy birodalom végjátéka. A Szovjetunió és Kelet-Európa felszabadulása. Aula Kiadó, Budapest.

MEDVEGYEV

1994. Medvegyev, V. A.: Raszpad. Kak on nazreval v „mirovoj szisztyeme szocializma”. Mezsduarodnije otnosenijja, Moszkva.

MUSZATOV

2009. Muszatov, Valerij: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. Történelmi Szemle LI (2009) 1: 127–143.

SAHNAZAROV

1993. Sahnazarov, Georgij: Cena szvobodi. Reformacija Gorbacsova glazami ego pomosnyika. Rosszika–Zevsz, Moszkva.

ZUBOK

2000. Zubok, Vladimir: New Evidence on the 'Soviet Factor' in Peaceful Revolution of 1989. *Cold War International History Bulletin*. Winter 2000. 12-13. sz.

A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER VÉGE – TÖRTÉNETI DISKURZUSOK

RAINER M. JÁNOS

Az 1989 óta eltelt több mint húsz év alatt az európai szovjet típusú rendszerek összeomlásáról a szó szoros értelmében könyvtárnyi irodalom született. A fordulatról folyó diskurzusról e keretek között még igen-igen vázlatos, vállaltan impresszionisztikus képet felvázolni is kalandor vállalkozás. A legnagyobb – interdiszciplináris – téma az *örökség* problémája: a feltörekvőnek is nevezett posztszovjet térség jelenének történeti összefüggései. Kevesebb szó esik a lezárt történetről és magáról a változásról; hogy vajon, ami történt, hogyan definiálható, milyen jelzőkkel illelhető, *mi is történt valójában*, vajon forradalom volt-e vagy sem, sőt – egy híres, 1989-cel foglalkozó román film címét kölcsönözve: *volt-e vagy sem?*¹

Ehelyütt mindössze két probléma egy-egy vonatkozását szeretném említeni. Azokból a magyarázatokból indulok ki, amelyek az eredmények helyett a folyamatra koncentrálnak, a transzhistorikus perspektíva helyett pedig magát az *egyedi világtörténeti* fordulatot, a szovjet rendszer végét igyekeznek leírni és megérteni, *kinyomozni*. A kérdések a következők:

1. *Mi bukott meg voltaképpen? (Modern) alternatíva volt-e a szovjet típusú rendszer?*

2. *Kik is csinálták 1989-et? (Stephen Kotkin és Timothy Garton Ash vitája 2009-ben)*

1. Ami a szovjet típusú kommunizmus és a modernitás viszonyát illeti, röviden emlékeztetni kell arra, hogy Marx elmélete – amennyiben egyáltalán szólt erről – a kapitalizmus, tehát az európai modernizáció radikális kritikájából indult ki, és annak meghaladását hirdette. Ugyanakkor ez a megszüntető történelemfilozófiai logika (sőt szükségszerűség) azt tartotta, hogy a kapitalizmust követő új társadalmi forma mindazokat a (modern) struktúrákat megtartja, amelyeket a kapitalizmus hozott létre. Megtartja, mert azok a szocializmus anyagi-technikai és kulturális alapját is képezendik. Ezek közül a legfontosabbak éppen az ipari termelés és a modern személyiség, a 19. századi nyugati modernitás foglalatjai. A bolsevik forradalmárok az első világháborúból arra következtettek, hogy a nemzetközi tőkeuralom összedőlése következik. Meggyőződéses *zapatnyikokként* Oroszország (radikális) változásában egyszerre akarták utolérni és túlszárnyalni a Nyugatot, erjeszteni annak (világ)forradalmát, elébe vágva a

¹ Volt-e vagy sem? (*A fost sau n-a fost?*) Színes román vígjáték, r. Corneliu Porumboiu, 2006.

modernitás meghaladásának külön útján (*dognaty i peregnaty*). A lenini terv 1917-ben nem szólt szocializmusról, pláne nem kommunizmusról – politikai forradalomról annál inkább, annak érdekében, hogy a *társadalmi forradalom* feltételei megteremtődjenek. Addig kell (csak) a hatalmat megtartani, amíg a politikai hatalom megszilárdul, amíg a nyugati országok politikai forradalmi *sokkal előbbre* nem lendítik az egyetemes társadalmi forradalom ügyét. Addig viszont csak a *tőkeviszony* radikális korlátozására, ellenőrzésére, s nem a *megszüntetésre* kell berendezkedni. Utóbbira akkor senki (Lenin sem) gondolt. A nyugati forradalmak azonban nem következtek be.

A politikai hatalom megtartására egy mód kínálkozott: erős, diktatórikus állam és hadsereg. Az átmenet metaforája, a proletárok diktatúrája a hadsereg módjára megszervezett párt állami diktatúrájának (és bürokráciájának) valóságává változott. Oroszország valóságává, az orosz modernizáció régiből kinövő új útjává, amely diskurzusában fenntartotta az új, osztályalapú világtörténeti fordulat nyelvét és tudatát – de azért csak Oroszország maradt. Nyikolaj Usztrjalov víziója változott valósággá, a birodalmi „nacionálbolsevizmus”.² Sztálin *második forradalmának* már meghatározó elemévé vált az elmaradott Oroszország felemelése az ötéves, gigászi iparosítási tervvel.

A szovjet típusú kommunizmus értelmezési keretei közül máig az egyik legelterjedtebb a modernizációs paradigma. Azt, hogy a bolsevik forradalom modernizálni akarta Oroszországot, először talán Isaac Deutscher klasszikus Sztálin-életrajza állította nagy hangsúllyal 1949 körül.³ Egyszerre két modernizálás zajlik, az egyik a nyugatos, industrializáló modernizálás, a másik pedig egy ettől gyökeresen eltérő, a szocialista, amely az első kritikájára épül, és mintegy ki akarja azt „egészíteni”. Ugyanazokat a gazdasági és társadalomszervező eszközöket használja, de mégsem fogadja el ennek az eszközrendszernek a termékét, a modern, iparosodott és urbanizált polgári társadalmat. Egészen új eljárásokat vezet be annak érdekében, hogy vízióit megvalósítsa. A modernitás tette lehetővé (többek között) azt, hogy megnyerjék a háborút.

Az ötvenes években az amerikai szovjetológia modernnek tekintette a Szovjetuniót. Barrington Moore, Merle Fainsod, Alex Inkeles abból indultak ki, hogy a szovjet vezetés modernizáló célok elérésére törekszik: iparosítás, városiasítás, szekularizáció, általános művelődés, „literacy”. Más jelenségek ugyan ellentmondottak a bolsevikok céljainak, de ezek is jellegzetesen a modern társadalmakra jellemzőek: az osztályszerkezet kialakulása, az alacsony születésszám, a tekintélyelvű ipari fegyelem, a középosztály tekintélye. Mindez a Szovjetunió modernizálódásának bizonyítéka.⁴

² Krausz 2008.

³ Deutscher 1990.

⁴ Moore 1950., Fainsod 1953., Inkeles–Bauer 1959.

A totalitárius magyarázatok bírálata új impulzust adott a szovjet típusú rendszerek modernizációs paradigma szerinti szemléletének. A revizionisták többnyire negatív meghatározásaiból a legkézenfekvőbb pozitív kiutat a modernizációs magyarázatok jelentették. A hatvanas évek optimista hangulatában ebből következett a *konvergenciaelmélet* várakozása: az, hogy a szovjet út végeredményben nem más, mint a modernitás nyugati mintáktól néhány vonatkozásban eltérő, de irányában azonos változata. A hetvenes években ezt a fajta normatív megközelítést egy másik váltotta fel, amely szerint a szovjet típusú rendszer a nyugati típusú modernizációt célozta, de a kísérlet sikertelen. A kudarc elsődleges oka nem a választott útban, hanem a kiinduló feltételekben rejlik. A félperiféria felzárkózási kísérlete az áldozatok ellenére sem hozott érdemleges elmozdulást a centrum irányába. Pontosabban: a különbségek csökkentek, de csak egy ideig. Sőt a nyolcvanas évek elejére világossá vált, hogy inkább tovább nőnek. A modernizációs út téves/zsákutcás – a projekt kudarca a választott út jellegébe genetikailag kódolt születési hibából adódott. Amikor pedig bekövetkezett a rendszer összeomlása, annak is egyik fontos magyarázó elve lett a felzárkózás (gazdasági) kudarca. Francis Fukuyama egy kilencvenes évek eleji tanulmányában ugyanúgy a kommunizmus ideologikus projektje helyébe lépő modernizációs törekvésekről írt, mint a hatvanas évek végén a Szovjetunió poszttotalitárius fordulatát elemző Richard Löwenthal. Szerinte a szovjet társadalom is úgy fejlődött, mint *minden másik* – vagyis a nyugatiak –, az *ipari fejlődés* viszont nem lehetséges a szabadság bizonyos formái nélkül. Ez a rendszer bukásának mélyen fekvő oka.⁵ Az ebből a vonulatból (meg a megtartott totalitarizmuselméletből) következő tranzitológia abban látja az 1989–91-es változások értelmét, hogy a posztszovjet térség visszakanyarodott a nyugati modernitás nagy intézményi és nyelvi kereteihez. Mindezt legfeljebb azzal egészítik ki, hogy mind a változás, mind a visszatalálás a nyugati centrum félperifériáján zajlott le, s ez a meghatározottság máig mintegy a természeti törvények erejével hat.⁶

A nyolcvanas években azonban egy sor szociológus olyan jelenségekre hívta fel a figyelmet, amelyek a hagyományos, premodern társadalmakra jellemző vonások Szovjetunióbeli túl- és továbbélésére mutattak. Így például a tulajdonított (*ascribed*) státuscsoportok helyett gazdasági osztályoknak kellett volna létrejönni. Ezzel szemben a státustársadalmak számos jelensége fennmaradt: a privilegiumok és információk hierarchikus elosztása a politikai státusnak megfelelően, a rangok, címek, kitüntetések és más státusszimbólumok jelentősége. A személyes kapcsolatok rendszerét nem váltották fel a bürokratikusak, sőt a személyes-informális kapcsolatok felértékelődtek: a *blat* (szívességek cseréje, kölcsön-

⁵ Fukuyama 1993.

⁶ Ennek nagy hatású képviselője Berend T. Iván, I. Berend 1999. Hasonló a véleménye Romsics Ignácnak: Romsics 2008. 150–161.

nössége), a patrónus–kliens viszonyok, a paternalista vezetők (*vozsogyok*) és alávetett kérelmezők kapcsolata. A modern és a hagyományos elemek koegzisztenciájának jelentős irodalma támadt.⁷ A szovjet út a modernitás alternatív formájának tűnt, amelyben érvényesülnek ugyan a modernizációs folyamatok, ugyanakkor élnek a hagyományos társadalmakra jellemző jelenségek is.⁸

Johann P. Arnason tíz évvel a szovjet típusú rendszerek bukása után a modernitás újfajta, *többszörös* értelmezésének kontextusában vetette fel a *kommunizmus* és a modernség viszonyát.⁹ Ha a *nyugatos* modernizációt a modernitással azonosítjuk, akkor a kommunista kísérletet legtöbbször a modernitás elleni, kudarcba fulladt lázadásként utasítják el. Ez jellemzi a győztes *cold warriorok* és az új posztkommunista elitek kommunizmusképét: valami, ami premodern, antimodern, álmodern stb. De miért kellene ezt elfogadni, kérdezte Arnason. A modernitás, bár különféle kontextusokból építhető fel (történeti, regionális, strukturális), végül is normatív fogalommá vált. Modern eszerint az, ami a reneszánsztól és/vagy a XVIII. századtól nagyszabású újítások és átalakítások nyomán Nyugat-Európában és tengerentúli területein rendszerbe szerveződött: industrializált kapitalista gazdaságba, demokratikus nemzetállamba, szekularizált-rationális gondolkodásba. Máiig hatnak azok a korai modernizációs elméletek, amelyek egyetlen kulcstényezőre egyszerűsítették a változásokat: a technikai tudás növekedésére, szétterjedésére, illetve ennek globális hatására, vagyis az iparosodásra, urbanizációra, a műveltség gyarapodására, az önszerveződésre és a kommunikációra.

A többféle modernitás elmélete alapján¹⁰ viszont a szovjet típusú rendszer inkább a modernitás egy különálló, bár végsőleg önlebontó változatának tűnik. Arnason ugyan fenntartja ezt a lehetőséget, de a szovjet rendszer történetét fejtegetése során jobbra a nyugati modernitás kritériumaival szembesíti. Úgy véli, a rendszer rendelkezett ugyan modernizáló dinamikával, de a modernizáció kulcsfolyamatai olyan módon intézményesedtek, hogy veszélyeztették vagy éppen leállították (*deflected*) a hosszú távú fejlődési logikát. Így az iparosítás a szovjet típusú rendszerek (államok) egyik elsőrendű célkitűzése volt, de a hanyatlás és a válság egyik legnyilvánvalóbb oka – utólag úgy tűnik – az elavult ipari modell volt. Hasonlóan a célok között szerepelt a modern állam kiépítése vagy a korábbi szervezeti és technológiai korszerűsítése. Ezt azonban a Szovjetunió és Kína a birodalmi struktúrák alá rendelte, ami Arnason szerint *deracionalizáló* faktor. A műveltség modernizálása alárendelődött egy ideológiának, amely magát tudománynak tekintette, de kritikusan szerint sokkal inkább volt szekuláris vallás. A kommunista modernizációs projekt tulajdonképpen Marx hagyományos kritiká-

⁷ Jowitt 1992.

⁸ Egy példa a nemzeti-nemzetiségi viszonyokra: Martin 2000.

⁹ Arnason 2000.

¹⁰ Wittrock 2000.

ján alapult, amely a nyugati modernitást a klasszikus európai hagyományon alapuló normatív emberképpel szembesítette. A bolsevikok ezt a marxi kritikát alkalmazták, „ültették át” orosz talajba. Alternatív modernitásból így lett birodalmi, államközpontú, orosz modernizációs út.

2. Stephen Kotkin, a Princeton University történészprofesszorát az 1995-ben Kaliforniában megjelent *The Magnetic Mountain* tette a szovjetológia egyik sztárjává.¹¹ A monumentális kötet a sztálini első ötéves terv emblémájaként a semmiből felépített város és gigászi nehézipari kombinát, Magnyitogorszk története, de inkább antropológiája. Kotkinnek Magnyitogorszk adott alkalmat arra, hogy a sztálinizmus hétköznapi és mindenféle (nemcsak hétköznapi) emberei ábrázolásával kibontsa tézisé: a sztálinizmus nem egyszerűen politikai rendszer (ilyen vagy olyan), nem a gazdaság vagy a társadalom szervezésének módja, hanem sajátos *civilizáció*. Mint ilyen, saját jelrendszert, nyelvet, fogalmakat teremtett, átformálta az emberi érintkezést, behatolt az egyes ember gondolataiba. Ennek a felfogásnak azóta nem egy követője akadt,¹² de a Kotkinéhoz hasonló *opus magnum* azóta sem született.

Kotkin megnyilvánulásait ettől kezdve megkülönböztetett figyelem övezte, s nem volt ez másként 2009-ben sem, amikor *Uncivil Society* címmel Jan T. Gross közreműködésével történeti esszét jelentetett meg.¹³ Az 1989-cel, a Szovjetunió és a szovjet típusú rendszerek végével kapcsolatos vitához kívánt hozzászólni. Tézisé három esettanulmány – Kelet-Németorszáé, Romániáé és Lengyelorszáé – segítségével akarta bizonyítani. Kotkin szerint a közvéleményben 1989-ről két nagy történet él. Az egyik a szabadság kivívásáról szól, és érintkezik azzal a tudományosabb magyarázattal, amely 1989-et az úgynevezett *civil társadalom*, valamint az őt képviselő politikai ellenzék által megvívott antitotalitárius forradalomnak látja. A másik, populáris elképzelés szerint is forradalomnak *kellott volna lennie*, de nem lett, mert ellopták (ezért mindegy is, ki *nem* csinálta...). Ellopta a régi uralkodó osztály, éppen az, amelynek hatalmát e mozgalomnak kellett volna megdöntenie. Kotkin egy harmadik történettel áll elő. Kiindulópontja, hogy a szovjet rendszerű országokban nem létezett semmiféle civil társadalom – mindez csak a nyugati elemzők és egyes kelet-európai intellektüelék vágyálma, amely a totalitárius rendszerből való kilépést valamiféle társadalmi önszerveződés útján vizionálja. A civil társadalom legjobb esetben *utópia*, mondja Kotkin, mert még a végső, 1989-es pillanatban is legfeljebb tömeg*mozgósítás*ról beszélhetünk, s nem a tömeg *megszerveződéséről*. A totalitárius despotizmussal szemben álló civil társadalom képe tetszetős volna, ám éppen a totalitárius despotizmus akadályozza meg az ehhez szükséges intézmények, jogosítványok, tulajdon stb. megszerzését és megvédését. (Feltételezhető, hogy

¹¹ Kotkin 1995.

¹² Például Hellbeck 2006.

¹³ Kotkin 2009.

Kotkin mindezzel némi meglepetést okozott korábbi híveinek, akik civilizációs elméletét előszeretettel állították szembe a „totalitárius Szovjetunió” konstrukciójával.)

Ami viszont nagyon is létezett a szovjet rendszerekben, az a *civiltelen társadalom* (az *uncivil society* terminust elég körülményes visszaadni). Ez magába foglalja a pártapparátust, az állami vezetőket, a fegyveres erők kasztját és az értelmiség privilegizált részét. Összesen a népesség öt-hét százalékát. Ami ezen túl létezik, az (a „második gazdaság” mintájára) valamiféle kezdetleges állapotban lévő „második” társadalom, a kettő együttesen alkotja a szovjet szocializmus „valóban létező társadalmát”. Valójában szervezett egységet azonban csak az *uncivil* társadalom alkotott.

A civiltelen társadalom rendelkezett a szovjet rendszerű országok valamennyi erőforrásával. Erősen kontraszelektált, képzetlen és korrupt, de a szovjet csapatokkal a hátában magabiztos volt. Egészen a hetvenes évek végéig, amikor súlyos pszichológiai defektust szenvedett el. Nem elsősorban a lázadások okán (1956, 1968 – amelyeket egyébként Kotkin szerint a civiltelenek reformfrakciói váltottak ki), hanem mert nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet rendszer elveszíti a hatékonysági versenyt a Nyugattal szemben. A súlyos terhet jelentő kölcsönök arra kellettek, hogy egyáltalán lépést tartsanak – de még ez sem sikerült. Ezzel szemben a globális kapitalizmus – amelynek a hatvanas évek végén újabb nagyszabású válságát várták – elfelejtett kimúlni. Amikor aztán a Kremlben megjelent Gorbacsov, az újabb reformkurzus ugyanúgy az önfelszámolás felé vezetett, ahogyan azt 1968-ban a prágai reformkísérletekből előre vetítették. A kínai megoldást – a rendőrállami piacgazdaságot – igazán már senkinek sem volt merse választani, pedig igény lett volna rá, akár az idős Honeckert, akár Ceaușescut tekintjük. Ehhez birodalmi erő kellett volna – de Gorbacsov, az idealista nem mutatott hajlandóságot, hogy bevesse. A civiltelen társadalom 1989-ben egyszerűen felbomlott – Kotkin a *bankcsődhöz* hasonlítja a folyamatot, egészen pontosan a *bank run* jelenségéhez, amikor a betétesek megrohazzák a fiókokat, és kiveszik a pénzüket, amitől aztán a pénzüintézet összeomlik.

Kotkin provokatív eszmefuttatása éles reakciót váltott ki. Mégpedig ugyan csak céhbeli *sztár* tollából: Timothy Garton Ash oxfordi professzor, a kelet-közép-európai 1989 egyik legismertebb krónikása írt nagyszabású esszét a *New York Review of Books*-ban (összesen kilenc kötetet szemlézett, de részletesebben csak Kotkinnal foglalkozott).¹⁴ Garton Ash újra felidézte a *részvevő civil* optikáját. Kotkin mondandóját nem egészében utasította vissza, de fő állítását – az *uncivil* elit belső ügyéről, a bankcsődről – kétségbe vonta. Nála a *civil társadalom* igenis 1989 egyik nagy szereplője, amely – ha nem győzött is – megszerveződése és cselekedetei révén a változás komoly tényezője lett. Olyannyira, hogy Garton Ash nem kis mértékben erre alapozta ez alkalommal felvetett tézisét. Ez

¹⁴ Garton Ash 2009a.

a forradalom új, XX. század végi típusáról, a *bársonyos forradalom* jelenségéről szól.¹⁵

A *bársonyos forradalom* (velvet revolution) kifejezést nyugati újságírók alkalmazták először az 1989-es csehszlovák rendszerváltásra. Miután Václav Havel is használta, világszerte elterjedt, s az összes közép-kelet-európai rendszerváltás *címkéje* lett. Sőt, Garton Ash szerint ezt utánozza valamennyi azóta lezajlott politikai rendszerváltoztató kísérlet, Ukrajnától Iránig. A hosszú XIX. század nagy forradalmi (az 1789-es francia, az 1917-es orosz, az 1949-es kínai) erőszakosak, utópikusak voltak, osztályalapon álltak (vagy ezt állítják rólu/magukról), folyamatosan radikalizálódtak, s végül rövidebb vagy hosszabb terrorban érték el csúcspontjukat. Totemjük (így utólag) 1789 (vagy inkább 1793) baljós masinája, a *guillotine*. Ezzel szemben a bársonyos forradalom nem erőszakos (sőt erőszakmentességet hirdet), elutasít minden utópiát, programját nem egyetlen osztály programjaként fogalmazza meg. Nem áll elő a társadalomszervezés gyökeresen új modelljével, hanem *visszatérést* szorgalmaz másutt jól beváltak tudott mintákhoz, 1989-ben és az adott térségben a nyugati típusú plurális demokráciához. A hatalom birtokosait a *civil* tömeg erőszakmentes nyomása kényszeríti arra, hogy a hatalom átadásáról és demokratikus politikai szerkezetek kialakításáról tárgyaljanak. A bársonyos forradalom nem terrorban, hanem megegyezésben kulminál. Kompromisszumban, amelyet nemcsak *Sieyés abbé* él túl, hanem *mindenki*.¹⁶ Totemje ugyancsak halott tárgy, de nem ellenfelek megsemmisítésére szolgál, hanem a beszélgetést segíti. Nem guillotine, hanem (különböző formájú, két-, három- vagy többoldalú) *kerekasztal*.

Valahogy így *kezdődött* egy sor rendszerváltoztató kísérlet Kelet-Európában Sztálin halála óta, mutat rá Timothy Garton Ash. A tömeg fellépése nem torkolt logikusan, szükségszerűen erőszakba – azt a diktatórikus állami intézmények alkalmazták először, ellenük. Hol órákon belül, mint 1956-ban Budapesten (vagy Kelet-Berlinben három évvel korábban), hol hónapok múlva, mint 1968. augusztus 21-én Prágában, hol másfél évvel később, mint Lengyelországban 1981 decemberében. 1989-ben is próbálkoztak vele, de nem túl nagy meggyőződéssel. Ebben persze óriási szerepe volt Mihail Gorbacsovnak, a kommunista elitek meghasonlásának és tanácstalanságának, s tágabb értelemben az egész szovjet típusú rendszer kiúttalanságának. Annak, hogy már senki sem hitt a rendszeren belüli megoldásokban, még az üzemeltetők maguk sem. 1989-ben ezért *sikerült* az, ami korábban, három évtizeden át nem.

Kotkin társadalom- és kultúrtörténész, hosszabb folyamatok és nagy változások teoretikus elemzője; Garton Ash a politikai változások, fordulatok részt vevő

¹⁵ Garton Ash 2009b.

¹⁶ Emmanuel Sieyés abbé, az 1789-es francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselőjét, aki túlélt az alkotmányos monarchiát, a köztársaságot, a jakobinus diktatúrát, thermidort és Napóleont is, egy anekdota szerint megkérdezték, mit csinált egész idő alatt. Sieyés azt válaszolta: *éltem*.

megfigyelője. Vitájukat két megközelítés, két különböző optika metszéspontja állította elő.

A szovjet típusú rendszerek bő két évtizede más politikai és gazdasági rendszereknek adták át a helyüket. A történet *lezártnak tűnik* – de akad, ami *kontinuusnak* tűnik, ami *itt maradt, velünk*. Ilyen a változásokat átéltek emberek magatartása, értékrendje, beállítódásai, reflexei. Mindezen a szovjet típusú berendezkedés is nyilván súlyos nyomot hagyott, de mélyszerkezeteinek eredete még korábbra nyúlik vissza. A mentális rendszerváltás mibenlétét jó volna pontosabban meghatározni, mert addig csak a szorongató érzés marad, hogy az – ha egyáltalán elkezdődött – legfeljebb a kezdet kezdetén tart.

Hivatkozott irodalom

ARNASON

2000. Arnason, Johann P.: Communism and Modernity, Daedalus, Vol. 129, No. 1, Multiple Modernities (Winter.), 61–90.

BEREND

1996. Berend T. Ivan: Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press.

DEUTSCHER

1990. Deutscher, Isaac: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest, Európa.

FAINSOD

1953. Fainsod, Merle: How Russia is Ruled. Cambridge MA, Harvard University Press.

FUKUYAMA

1993. Fukuyama, Francis: The Modernizing Imperative. The USSR as an Ordinary Country. The National Interest, No. 31, Spring, 10–18.

GARTON ASH

- 2009a. Garton Ash, Timothy, 1989! The New York Review of Books, Vol LVI, No. 17 (November 5–18.), 4–8.

GARTON ASH

- 2009b. Garton Ash, Timothy, Velvet Revolution. The Prospects. The New York Review of Books, Vol. VI, No. 19 (December 3–16.), 20–23.

HELLBECK

2006. Hellbeck, Jochen: Revolution on my Mind. Writing a Diary Under Stalin. Cambridge, MA – London, Harvard University Press.

INKELES–BAUER

1959. Inkeles, Alex–Bauer, Raymond A.: The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society. Cambridge, MA, Harvard University Press.

- JOWITT**
1992. Jowitt, Ken: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley, University of California Press.
- KOTKIN**
1995. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilisation*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- KOTKIN**
2009. Kotkin, Stephen: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York, Modern Library (With a contribution by Jan T. Gross).
- KRAUSZ**
2008. Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- MARTIN**
2000. Martin, Terry: *Modernization or neo-traditionalism? Ascribed nationality and Soviet primordialism*. In Fitzpatrick ed. (2000), 348–367.
- MOORE**
1954. Moore, Barrington Jr.: *Terror and Progress – USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*. New York, Harper & Row.
- ROMSICS**
2008. Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris.
- WITTROCK**
2000. Wittrock, Björn: *Multiple Modernities Daedalus*, Vol. 129, No. 1, (Winter).

A MAGYAR KISEBBSÉG- ÉS NEMZETPOLITIKA ALTERNATÍVÁI 1989–2009

SZARKA LÁSZLÓ

Az Antall-kormány hármaskörös prioritásra épülő külpolitikai stratégiája a rendszerváltás első évében egyértelművé tette, hogy a kelet-közép-európai változásokra és az új geopolitikai kihívásokra stratégiai szinten releváns választ tudott megfogalmazni. Jól be tudta határolni a posztszovjet térség kisállamainak külpolitikai mozgásterét. Felismerte a biztonság- és energetikapolitikában lezajlott és az egész világpolitika erőviszonyait alapvetően átrendező, drámai változásokat és azok lehetséges következményeit. Magyarország a romániai, majd a jugoszláviai menekülthullámok formájában a rendszerváltást követő években az elsők közt szembesült az egyre tömegesebb térségi és interkontinentális vándormozgalmakkal és megpróbált választ adni az ezekkel összefüggő migrációs politikai kihívásokra.

Az Európai Unió keleti bővítése Románia és Bulgária csatlakozásával, illetve Horvátország küszöbön álló tagságával Magyarország geopolitikai helye alapvető változásokon ment keresztül.

Az Unió jelenlegi intézményi, politikai állapota, társadalmi, szociális kohéziós ereje, jövője, fenntartható fejlődésének nagy kérdései ugyancsak stratégiai jelentőségű feladatokat jelölnek ki.

Hasonlóképpen azokban a nemzeti sorskérdésekben is, amelyek az elmúlt két évtizedben Magyarország és vele együtt a magukat származásuk, állampolgárságuk, anyanyelvük, kultúrájuk, identitásuk vagy pusztán érzelmi kötődéseik miatt a magyar nemzethez tartozó kisebbségi, diaszpóra közösségeket lehetőségeikben, boldogulásokban alapvetően meghatározták. Magyarország külkapcsolataiban éppúgy mérlegelni kellett az egyre nyomasztóbb demográfiai helyzetnek vagy a Kárpát-medencén belüli regionális gazdasági, szociális különbségeknek a kedvezőtlen hatásait, mint az etnikai előítéletesség különböző formáinak – például a magyar- és cigányellenességnek, az antiszemitizmusnak – a magyar nemzeti közösségek együvé tartozását veszélyeztető következményeit.

A magyar nemzetpolitika

Amennyiben a Magyarországgal szomszédos hét államban élő kisebbségi magyar népcsoportok 20. századi történetének alapkérdése abban jelölhető meg, mikor, miként, milyen felfogások, koncepciók, meghatározó gondolatok jegyében, milyen szervezeti formák közt s milyen sikerrel tudtak valódi közösséggé szerveződni, akkor ennek a közösségépítő folyamatnak a 21. század eleji helyzetéről a következőket rögzíthetjük. A magyar kisebbségek létrejöttét kiváltó történelmi kényszerhelyzet, Közép-Európa 1918–1920-ban kialakult és 1990–2008 között további 15 új országgal tovább bővült nemzetállami tagoltsága olyan adottság, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezzel együtt a nemzetállami kisebbségek *kényszerközösségként való önidentifikációja* fokozatosan háttérbe szorul.

Ma már a Magyarországon és a vele szomszédos államokban élő magyarok többsége történeti tényként fogadja el ezt a helyzetet. Ehhez a túléléshez, fejlődéshez nélkülözhetetlenül szükséges nyelvi, kulturális, politikai adaptáció, a két-nyelvűség, a többségi kultúrában való jártasság és a befogadó állammal szembeni lojalitás éppúgy hozzájárult, mint a radikális államjogi változtatások lehetőségét kizáró európai történelem. A józan önmérséklet vagy a magyar kisebbségpolitika Teleki Pál által alapelveként megfogalmazott, s ma is annak számító erőszakmentesség létjogosultságát elhibázott dolog lenne kiragadott nyugat-európai példákra hivatkozva megkérdőjelezni.

Régióink nemzetállamai 1989 előtt nem voltak képesek külön-megállapodásokkal, kétoldalú vagy regionális kisebbségi státútumokkal átlépni saját nemzeti árnyékukat, s így a trianoni határok földrajzi, katonai, állampolgársági, vámvalutahatárai óhatatlanul egyre inkább kultúrák, nyelvek, nemzetpolitikák és nemzetstratégiák határaivá váltak. S e tekintetben az Unió keleti bővítési folyamatnak hosszadalmas előkészítési szakaszában történtek meg az első rendszerű változások. A kisebbségi magyarok nyelvi, kulturális jogai és lehetőségei, de maga a magyar nyelv és kultúra, a magyar történelem és magyar magánvagyon, a magyar egyházak, kulturális és politikai szervezetek minden együttműködés, szellemi-lelki együvé tartozás, kapcsolattartás és érdek ellenére alapvetően az egymástól elágazó távolodás, a sokak által „szétfejlődésnek” nevezett jelenség felemás tendenciáit mutatták. Igaz ez még akkor is, ha mindez az életben maradás zálogát jelentette.

A magyar kisebbségpolitika a célok és célcsoportok szerint négy nagy szakpolitikai területre osztható: A hagyományos kormányzati **kisebbségpolitika** a magyarországi kisebbségekkel, s az 1993-ban elfogadott törvény alapján elismert 13 kisebbségi közösség önkormányzati modelljének, anyanemzeti kapcsolatainak a fejlesztésével, előrehaladott nyelvi asszimilációjuk lassításával, *történetileg kialakult kettős identitásuknak* a fenntartásával foglalkozik. Az **etnopolitika** (vagy ahogy leggyakrabban nevezik: **a határon túli magyar politika**)

elsődlegesen a magyar kisebbségi és diaszpóra közösségekkel való magyar-magyar kapcsolatrendszer folyamatos fejlesztését jelenti. Ennek a szakpolitikai területnek a célcsoportok nemzeti identitásának a fenntartása, politikai, jogi, gazdasági, kulturális helyzetüknek a javítása, az akadálytalan anyaországi kapcsolatok folyamatos bővítése és a külhoni magyarok jogi státusának a magyarországi magyarokéhoz való közelítése jelenti. A **nemzetpolitika** fogalma alatt a magyarországi magyarok és a külhoni magyar kisebbségi és diaszpóra közösségek által alkotott egyetemes magyar kulturális nemzeti közösség együvé tartozásának, magyarságtudatának, a *modern magyar nemzeti közösség* kereteinek a „karban tartását”, fejlesztését, működőképességének biztosítását értjük. Mindezek a szakpolitikai területek szorosan összefüggnek a magyar külpolitika kiemelten fontos szakterületével a **szomszédságpolitikával**. **Ennek fő céljait a hét szomszédos állammal bilaterális, regionális, uniós és nemzetközi politikai szinteken kialakult – differenciált, érdekvezérelt, jószomszédi viszonyra törekvő – külkapcsolati rendszer működtetésében jelölhetjük meg, amelynek egyik legérzékenyebb területe éppen a kisebbségek ügye**

A magyar nyelv, kultúra és a magyar nemzeti identitás mint közös értékeink hordozója közvetítője és újratertemtője egymástól alig pár kilométerre eső régiókban hihetetlenül nagy távolságokba került a jogok és a lehetőségek tekintetében. Gondoljunk csak Győr és Pozsony, Miskolc és Kassa, Debrecen és Várad, Szeged és Szabadka magyar kultúrája, oktatásügye, könyvtár- és színházügye között 1989 előtt kialakult távolságokra. S nem feledkezhetünk meg az ezeknél is mélyebb törésvonalakat jelző, és az asszimilációs folyamatokat felgyorsító szociális távolságokról. A társadalmi mobilitás, a felemelkedés, a szociális esélyegyenlőség lehetősége a nyelvváltás vállalása nélkül egyre gyakrabban akad el. A szórványosodó, a nagyvárosok centrumaiból kiszoruló, s folyamatosan teret veszítő magyar kisebbségek beszűkülő lehetőségei szükségképpen erősítik fel az asszimilációs tendenciákat és az elvándorlást, mint logikus válaszlehetőségeket.

Miben lehet megfogalmazni a 21. század eleji kelet-közép-európai kis nemzetek fejlődésének célját, értelmét, s meddig bizonyul a nemzeti, nemzetiségi elv kontinensünk legfőbb államjogi rendezőelvének? Aligha tudhat bárki ezekre a kérdésekre biztos, egyértelmű választ adni. Mint ahogy nem dőlt el – mert ugyanígy nem eldönthető kérdésekre keresi a választ – az a szerteágazó polémia, amely a nemzet létrejöttének a materiális vagy éppen szellemi mozgatórugóit tartja meghatározónak. Ma már az empatikusabb filozófusok és történészek, szociológusok és antropológusok úgy látják, hogy – mint minden tartós emberi közösség működésében, úgy a nemzeti társadalmak esetében is – mindkét tényezőnek, az anyagi világ javainak és a szellemi értékeknek egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe van. A magyar etnopolitika sem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a magyar nemzeti közösséget szintén ez a két világ tartja együtt, illetve

okozott, s okoz ma is olyan repedéseket, amelyek az elkülönülés, az identitásváltás irányába mutatnak.

A magyar nemzetpolitika célközössége

Ha tehát a **magyar nemzeti jövőképnek** vagy a **kisebbségi magyarság helykijelölésének**, vagy az úgynevezett **nemzetstratégiai** (azaz például a népesedés-, migrációs, támogatás-, művelődés-, nyelv-, tudománypolitikai stb.) **alapelvek** kimondásának igényével fellépő **magyar nemzetpolitika** érvényes premisszákból kíván kiindulni, három alapvető dologról nem lehet elfeledkeznie.

A 21. századi magyar nemzetnek minimálisan három közösségi létformája van: a **nemzetállami politikai közösség**, amely a magyarországi magyarok és a nagy többségükben kettős identitású magyarországi nemzetiségek együttes csoportját jelenti. Emellett a **kisebbségi magyar közösségekhez** tartozók, amely a hét – Csehországgal együtt nyolc – Magyarországgal ma szomszédos országban élő népcsoportokat öleli fel. A **diaszpóra** nyugati, tengerentúli magyar mozaikvilága alkotja a mai összmagyar nemzeti közösség harmadik jelentős csoportját. Ebből a hátréből együtt elméletileg összerakható a nyelv, a kultúra, a történelem, az irodalom, a magyar tudományosság stb. alapuló **magyar kulturális nemzetközössége**. A három közösségi létforma egymáshoz való viszonyának rendezése, a magyar politikai és a magyar kulturális nemzeti közösséghez tartozó csoportok közti összhang, együttműködés biztosítása jelenti a nemzetpolitika egyik kardinális feladatát.

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy ennek a nemzeti vagy nemzetközösségnek – lett légyen az 10, 13 vagy akár 15 milliós, kulturális vagy politikai, virtuális vagy valóságos – egyszerre vannak szellemi és materiális létdimenziói. Azaz nem marad fenn a nemzeti közösség, ha csak a nyelv, a kultúra, az irodalom tartja fenn, mint ahogy ennek az ellenkezője is igaz: a mi fogalmaink szerint nem nemzeti közösség az, amelynek nem képes megőrizni saját nyelvét, kultúráját, irodalmát, nemzeti identitását. A nyelvi, kulturális, történelmi identitásnak azonban kétségkívül ezer változata lehet: a határrégiók tömbterületein vagy a Székelyföldön élő magyar anyanyelv-domináns, erős magyar nemzeti identitással rendelkező kisebbségi magyaroktól a kétnyelvű, kettős identitású, nem magyar anyanyelvű, de magyar érzelmű személyektől egészen az anyanyelvüket már nem beszélő, Magyarországgal semmilyen kapcsolatban sem álló, de magyar származástudatukban a nemzethez kötődő harmad-negyedgenerációs amerikai magyarokig.

S végül nincs jól működő nemzetpolitika nemzeti konszenzus – vagyis a részérdekek egybehangolása nélkül. Ebbe bőven beleférnek a külön-megoldások, hiszen a három nemzeti létformát, a nyolc Kárpát-medencei ország belpolitikai, közjogi realitásait egységesen kezelni amúgy sem tartozik mindig minden tekintetben a lehetőségek birodalmába.

A kisebbségi jogvédelemtől a határokon átívelő nemzetegyesítésig

A 21. század eleji magyar nemzetpolitikában a kisebbségekkel kapcsolatosan öt irányadó ideát, uralkodó eszmét, meghatározó stratégiai koncepciót különböztethetünk meg, amelyek hol párhuzamosan, hol egymásra épülve, részben viszont egymást kizárva viaskodnak pártok és kormányok, frakciók és értelmiségi csoportok programjaiban. Irány- és mértékadóak, de közülük eddig egyik sem válhatott a századforduló egész magyar kisebbségpolitikájának, etno- és nemzetpolitikájának uralkodó eszméjévé. Mégpedig azért nem, mert a kisebbségi célközösség és a többségi közeg sokszínű, a közegellenállás sok összetevőjű, s ráadásul maguk a magyar kisebbségek is kezdettől fogva többféle politikai akarat mentén szerveződnek. Vegyük sorra röviden ezt az öt ideát.

A nemzetközi beavatkozással, jogérvényesítéssel párosuló, erős ellenőrző jogosítványokkal rendelkező nemzetközi kisebbségvédelem eszméje már 1989 előtt megfogalmazódott, a kisebbségi magyar iskolaharcok, majd a legkeményebb formában Koszovó és Macedónia esete kapcsán – igaz ambivalens módon – részben megerősítést is nyert. Az Európa Tanács, az EBESZ kisebbségi főbiztosának, a különböző fórumoknak, bizottságoknak a kezdeti kisebbségi jogi lendülete kifulladásra vagy legalábbis megtorpanni látszik, a bővítés után a belső szabályozások mentén láthatóan befagytak az engedménypolitika eredményei. A folyamatot azonban Magyarországnak és az etnopolitikai szempontból Magyarországhoz hasonlóan érintett, sőt többtérdekelte államoknak tovább kell vinnie. A kelet-közép-európai határok átalakulása, a regionalizmus felerősödése nyomán például új esélyt kaphat a kisebbségi autonómiaformák bevezetése. A migrációs politika európai szabályozása a másik, s nyilván a romakérdés kezelésének nemzetközi összehangolása a magyar szempontból ugyancsak fontos harmadik új dimenzió.

A minél teljesebb nemzeti autonómia ideája az 1990-es évek első felében vált mértékadóvá, részben a muravidéki gyakorlatban, részben pedig a KMKSZ, a történeti VMDK, RMDSZ és a három szlovákiai magyar elődpárt programjaiban. Az elmúlt években Horvátországban, Vajdaságban valóságos alternatívává vált. A többségi ellenállás azonban a másik három nagy lélekszámú kisebbségi magyar közösség esetében igen nagy. A kulturális autonómia korlátozott értékű elemeinek, illetve a regionalizáció nemzeti szempontból előnyös kísérőjelenségeinek gyakorlatba való átültetésén kívül a következő évtizedben aligha várható nagyobb eredmény. A többségi főbiák, a nemzetállami reflexek feloldódása nélkül igen kevés az esélye valamilyen gyors áttörésnek, főként, hogy a nemzetközi jogi háttérmozgások, EP- és ET- kezdeményezések is óvatosságra intenek.

Az RMDSZ, MKP, VMSZ kormányzati szerepvállalása nyomán fogalmazódott meg a többséggel való együttműködés, a konzociáció ideája. A valóságos nemzeti önkormányzatot eredményező autonómiaformákkal szemben tornyosuló

bel- és külpolitikai akadályok, mindenekelőtt a többségi aggodalmak, az értetlenség, ellenállás és ellenséges alapállás leszerelésére, a minimális tömeglélektani feltételek megteremtésére ezek a konzociációs kísérletek korlátozott mértékben bár, de hasznosnak bizonyultak. Gyakran túlságosan nagy árat kellett fizetni azért, hogy a többségi pártok demokratikusabb része hozzászokjon az együttes kormányzás lehetőségének gondolatához. Valódi stratégiai partnerek hiányában azonban minden kormányzati eredmény mögött a partnerek részéről jórészt csupán taktikai rögtönzések, felemás kompromisszumok fedezhetőek fel. S a részeredményeket ráadásul a hatalmi pozíciókban nehezen kivédhető erkölcsi kopás, a szavazóbázis elégedetlensége vagy éppen csak elfásulása még tovább relativizálta.

A 21. századot az integráció koraként elképzelő nemzetpolitikai törekvések a magyar-magyar politikai reintegráció eszméjét tüzték zászlajukra. Az első Orbán-kormány idején elfogadott, a megvalósíthatóság érdekében meglehetősen szűkre szabott kedvezménytörvény ennek az elképzelésnek inkább csak metaforikus kezdeteként értelmezhető. Első lépésben nem sikerült például a legfontosabb elemet, a „külhoni magyar státust” valamilyen formában, legalább Magyarország területén érvényesíthető módon jogilag körülírni, meghatározni. Márpedig az áttelepülés nélküli, külhoni magyar (korlátozott állampolgársági) státus ennek az ideának a kulcskérdése, s ezt a kedvezménytörvény tudatosan megkezdte. Részben azért, mert a kérdést kizárólag a magyar parlament által elfogadott törvénnyel, ráadásul egyszerre mind a hét szomszéd ország relációjában nem lehet megoldani, másrészt azért, mert az Orbán kormány parlamenti többsége a közösségi autonómiák eszméjével, nem pedig a tömeges áttelepüléssel kívánta párosítani a reintegrációs törekvéseket.

A kettős állampolgárságnak a – vízumkényszer riasztó perspektívája és gyakorlata által felerősödött – követelése a vajdasági és kárpátaljai fogyás, migráció kétségbeesett hangulatában egyfajta mindent megoldó csodaszerré fetiszizálódott. Pedig valójában csak az eddig felsorolt ideák – kisebbségi jogvédelem, autonómia, integráció, reintegráció – zűrzavarára, a bővítés kritikus pillanatában elbizonytalanodott magyar kormányzati politika dilemmáira vetett árulkodó fényt. Áttörő kibontakozást, az asszimilációs tendenciák megállítását az új helyzetben ez a migrációs mellékhatásokkal is együtt járó alternatíva csak szerencsés kül- és szomszédspolitikai konstelláció és sikeres gazdaságpolitika esetén ígér.

A régió nagyhatalmi meghatározottságának doktrínáin szocializálódott pragmatikusokat, illetve az örök kiváráásra berendezkedőket viszont annak eszméje élteti, hogy a kisebbségi státust az európai unió kontinentális, de legalábbis kelet-közép-európai kiterjesztése veti majd végérvényesen a múlt kacetjái közé. A tetszetős vízióknak minden bizonnyal vannak reális elemei. A dunántúli, illetve burgenlandi, muravidéki és felvidéki magyarság akár már rövid távon is elkezdheti újratudatosítani, újratanulni a 20. század elején elveszített regionális, föld-

rajzi, nemzeti önmeghatározásának, s vele együtt nyelvi, kulturális identitásának munkahely- és iskolaválasztási alpműveleteit.

Csakhogy az Unió nemzetállami építőkövei közt az államnacionalizmusok lőrésai is minden bizonnyal jó ideig ott maradnak. S ebből adódóan a költségvetési és egyéb szabályozások legfeljebb csak az elvándorlással szemben lesznek kevésbé hatásosak, mint eddig.

A rendszerváltás óta eltelt két évtized irányadó nemzetpolitikai koncepcióinak a közös valóság tartalmáról, napjainkhoz és a közeljövőhöz mért relevanciájáról szólva további szempontokat is érdemes mérlegelni. Ma már jól látható például, hogy a négyéves kormányzati ciklusok szűkös időkeretei közt nem mindig tudott mit kezdeni a magyar etno- és nemzetpolitika a megfogalmazott politikai koncepciókkal. Csak azt tudta valóra váltani belőlük, amiről az érintett kisebbségi magyar pártok és szervezetek, az anyaország kormánya, a kezdetől fogva meglehetősen formális szerepkörbe kényszerült MÁÉRT – mint az összmagyar politikai akarat egyfajta legfőbb szentesítője – képesek voltak egységes álláspontot kialakítani és az abból adódó feladatokat ütemezetten megvalósítani.

Az Unióhoz csatlakozott, csatlakozásra váró és a kimaradó világ hármas határára az egymásnak feszülő indulatok helyett a fentebb felsorolt koncepciókat összeillesztve, a megvalósítható, a közösséget megtartó elemek leleményes kombinációjára lehetne törekedni. Merthogy az mára kiderült, hogy nem lehet egyetlen megoldásra szűkíteni a nemzetpolitikai játszmákat, nem szabad személyi ambíciók, sérelmek, félelmek mentén kockáztatni a kis és nagy közösségek jövőjét akkor, ha higgadt elemzéssel képesek lehetünk felismerni és tiszteletben tartani a többiek részgazságait.

Magyarország és a kisebbségi magyarság viszonyát már régóta nem lehet a rész és egész kategóriáival leírni. A magyar nemzetállam és a lokális, regionális kulturális magyar közösségek egymást kiegészítő, értékelvű együvé tartozásáról van szó. A Kárpát-medence magyar szempontból tömb-, vegyes és szórvány régióinak a 20. századi államhatárokkal tagolt együtteséről, amely politikai értelemben szétválasztott, kulturális értelemben azonban szorosan együttműködő közösséget alkotott. A diaszpóra magyarság esetében az informatikai forradalom előtti évtizedekben jórészt virtuális kötődések jellemezték az együttműködést, mára a kapcsolatok szinte egyidejűekké váltak.

Az alapos, kritikus elemzésen, még alaposabb és részletesebb feladat-meghatározáson, jól megtervezett munkamegosztáson, a politikai és nem politikai szférák közötti hatáskörök újrafelosztásán alapuló nemzetpolitikai elképzeléseket eddig már többször is – pl. a Magyarok Világszövetsége, a FIDESZ, a Gyurcsány-kormány külügyminisztériumában – megfogalmazták. Ezekből a munkálatokból kiderült, valószínűtlenül nehéz közel száz évnyi távolság, különfejlődés után, ezernyi helyi sajátosság mellett akár csak az alapelvek szintjén is egységes irányelveket elfogadni a hét szomszédos országban élő kisebbségi magyarsággal kapcsolatos nemzetpolitikai teendőkről.

Hiszen a magyarországi népesedés-, támogatás- és migrációs politika, a magyar–magyar művelődés-, oktatás-, gazdaság- és médiapolitikai kapcsolatok külpolitikai, nemzetközi jogi megalapozása, logisztikai átgondolása, intézményi megújításának, reformterveinek rendszerbe foglalása, megvalósítási tervei és a hozzájuk rendelt pénzügyi fedezet nélkül nem sokat érnek az ilyen dokumentumok. Lehet-e egységes nemzetstratégiai anyagként megírni, kötetekbe sorolni, valóra váltani akárcsak azt a rengeteg tennivalót, amelyet a kisebbségi magyarokkal kapcsolatos nyelvpolitika, oktatáspolitikai szakértői az elmúlt években megfogalmaztak. S még ha sikerülne is, vajon honnan lenne-e rá itthoni, kinti politikai akarat, erő, pénz, hogy a többségi nemzetek ellenállását leküzdve meg is valósuljanak azok?

A kisebbség- vagy nemzetpolitikai, etno- vagy identitáspolitikai ügyeket az elmúlt húsz-huszonkét évben nemegyszer sikerült eredményesen európai fórumokon a megoldás reményében tárgyalások tárgyává tenni. Fontos a belső és a külső magyar világokkal való konszenzus kialakítása is, hiszen az asszimilációs, migrációs veszteségek nyomán könnyen felgyorsulhat a kulturális értékvesztés. A nyelvi, kulturális erózió megállításában a pártpolitikán túlmutató közmegegyezést igénylő stratégiai gondolkodás nélkül sem a szomszédok, sem a nemzetközi közösség részéről nem lehet megértésre, támogatásra számítani.

Mind a magyar kül- és nemzetpolitika műhelyeiben dolgozók, mind pedig a kisebbségi magyar közösségek politikai elitjei igénylik – képletesen szólva – a minél teljesebb közmegegyezés által delejezett iránytűt, amely a trianoni sarkvidékkel szemben tartósan Európa centruma felé jelölheti ki a nemzet külhoni és magyarországi tagjai számára a megújuló, modern, befogad és nyitott magyar nemzeti közösség felé vezető utakat. Ezek biztonságát, tisztaságát és járhatóságát nemzetközi garanciákkal éppúgy biztosítani szükséges, mint ahogy belső igényeinket, szükségleteinket és feladatainkat is folyamatosan számba kell vennünk.

Felhasznált irodalom

- Autonómia. Kihívás és/vagy megoldás. Autonomy. Challenge and/or Solution. Budapest, 1999.
- Bakk Miklós: A nemzet és a modernitás nyelve. Regio, 2002. 4. szám.
- Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
- Bárdi Nándor: A szükség mint esély – Lehetséges-e a magyarságpolitikát szakágazatként elgondolni? Kommentár, 2006. 5–6. sz.
- Bindorffer Györgyi: A kettős identitás. Budapest, 2001.
- Bretter Zoltán: A közösség meghatározásának nehézségeiről. Regio, 2002. 4. szám.
- Bugár Béla: Olyan országban élek... Kalligram Kiadó, Pozsony, 2005.

- Csepeli György: Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest, 1992.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és átalakulása. Kisebbségkutatás, 1999. 4. szám.
- Csergő, Zsuzsa – James M. Goldgeier: Nationalist Strategies and European Integration. In: Zoltán Kántor – Balázs Majtényi – Osamu Ieda – Balázs Vizi – Iván Halász (eds.): The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection. Hokkaido University, Slavic Research Center, Sapporo, 2004.
- Csergő, Zsuzsa – James M. Goldgeier: Virtual Nationalism in Comparative Context: How Unique Is the Hungarian Approach? In: Osamu Ieda (editor in chief) Balázs Majtényi – Zoltán Kántor – Balázs Vizi – Iván Halász – Stephen Deets (editorial board): Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship? Sapporo, 2006.
- Csergő, Zsuzsa: National Strategies and the Uses of Dichotomy. Regio. Minorities, Politics, Society. 2003.
- Dobos Ferenc: Kisebbségi státus, jogvédelem, nemzetépítés. Magyarországi és kisebbségi magyar értékorientációk. Magyar Tudomány, 2005. 2. szám.
- Duray Miklós: Az elnyomott kisebbségből legyen társnemzet. In: Magyarok Csehszlovákiában/Szlovákiában 1918–1992. Pozsony, 1993.
- Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Méry Ratio, Pozsony, 1999.
- Duray Miklós: Hazától a nemzetig. Budapest, 2004.
- Feischmidt Margit: A kettős állampolgárságról. Kisebbségkutatás, 2005. 1. szám.
- Gál, Kinga: Bilateral Treaties in Central and Eastern Europe: A New Framework of International Minority Protection? Flensburg, ECMI, Working Paper 4, 1999.
- Gál, Kinga (ed.): Minority Governance in Europe. LGI/ECMI Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Open Society Institute, Budapest, 2002.
- Gereben Ferenc: Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. Regio, 1998. 2. szám.
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések). Budapest, 2001.
- Görömbei András: „Az elveszített hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. Új Forrás, 2000. 3. szám.
- Győri Szabó Róbert: A parlamenti pártok és az alapszerződések. Magyar Kisebbség, 2000. 4.
- Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.
- Halász, Iván: Dual Citizenship as an Instrument of the Hungarian Policy towards the Nation? Regio. Minorities, Politics, Society. 2005.
- Halász Iván: A kettős állampolgárság mint a magyar nemzetpolitika eszköze? Regio, 2004. 4.

- Halász Iván: A határon túli nemzettársakról való gondoskodás modelljei Kelet-Közép-Európában. In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 42–75.
- Halász Iván – Majtényi Balázs: A Magyar Köztársaság alkotmányának „nemzeti felelősségi klauzulája” (Egy értelmezési kísérlet). In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 93–104.
- Halász Iván – Majtényi Balázs: Magyarország és a szomszédos államok státustörvényei. In: Halász Iván – Majtényi Balázs – Szarka László (szerk.): Ami összeköt? Státustörvények közel s távol. Gondolat, Budapest, 2004. 105–122.
- Horkay Hörcher Ferenc: Nemzet és közösség: A közösségelvű politikai filozófia és a nacionalizmus. Századvég, 2000 tavasz. 16.
- Hunyadi György: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. Új Pedagógia Szemle, 1997. 10.
- Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Kántor, Zoltán: Reinstitutionalizing the Nation – Status Law and Dual Citizenship, Regio. Minorities, Politics, Society. 2005.
- Kántor Zoltán: A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése. Magyar Kisebbség, 2002. 1.
- Kántor Zoltán: A státustörvény és nemzetpolitika. Elméleti szempontok. In: Uő.: Státustörvény: előzmények és következmények. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 18–28.
- Kende Péter: A kelet-európai kisnemzetek nyomorúsága (Ezredvégi mérleg). In: Uő.: A köztársaság törekeny rendje. Osiris, Budapest, 2000.
- Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben. Beszélő, 2002. 4. szám.
- Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004.
- Kovács Éva: Határmítoszok és helyi identitás-narratívák az osztrák–magyar határ mentén. Replika, 2002. 47–48.
- Losoncz Alpár: A nemzet mint értelmezés. Regio, 2002. 4.
- Losoncz Alpár: Szempontok a nemzeti kisebbség értelmezésének vázlatához. In: Uő.: Európa-dimenziók. Forum, Újvidék, 2002.
- Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: Nemzetpolitika '88–98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk. Budapest, 1998.
- Magyarics Tamás: A magyar külpolitika új helyzete. Magyar Szemle, 2004. 9–10.
- Majtényi Balázs: Hol húzódnak a kisebbségvédelem határai? Regio, 2004. 4.
- Markó Béla: Egy magyar–magyar egyetértés esélyeiről. Élet és Irodalom, 2004. 3. Heti Válasz, 2004. 3.

- Nagy Boldizsár: A szuverén határai. Fundamentum, 2003. 2.
- Nagy Boldizsár: Nemzet, állam, polgár. Élet és Irodalom, 2004. május 10., 19.
- O'Sullivan, John: A nemzetállam szerepe a kiterjesztett Európában. Polgári Szemle, 2005. 11.
- Öllös László: A jogok és az egyenlőség. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2003. 4.
- Öllös László: Emberi jogok – nemzeti jogok. Regio, 2003. 4.
- Öllös László: A Magyar Köztársaság Alkotmánya és a határon túli magyarok. Fundamentum, 2006. 3.
- Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.
- Ríz Ádám: A kisebbségi magyar autonómiakoncepciók összehasonlítása. Korunk, 2000. 1.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történelmi Intézet – Rubicon Héz Bt., Budapest, 2005.
- Salat Levente: „Kínlódni ebben az országban...?” Sapientia könyvek. Scientia, Kolozsvár, 2002.
- Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Korunk, Kolozsvár, 2003.
- Schöpflin György: A modern nemzet. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003.
- Schöpflin György: Az identitás dilemmái. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.
- Szarka László: Variációk nemzetstratégiára. Magyar külpolitikai prioritások és kisebbségpolitikai pártprogramok 1989 után. In: Uő.: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1998. 247–261.
- Szarka László: A kisebbségi önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában. In: Uő.: Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004.
- Szesztay Ádám (szerk.): Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok. Lucidus, Budapest 2006.
- Tabajdi Csaba: A magyar demokratikus baloldal és a nemzeti kérdés. Vitaanyag. <http://www.jadat.hu/ta02.pdf>
- Törzsök Erika: A kelet-közép-európai régió demokratizálódásának esélyei és az autonómiatörekvések. In: Uő.: Kisebbségek változó világban. Kolozsvár, 2003. 83–89.